

B R I E V E N

VAN

Mr. ISAAC DA COSTA

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. GROEN VAN PRINSTERER

EERSTE AFLEVERING

(1830—1844.)

UITGEGEVEN DOOR DE VEREENIGING

TER BEVORDERING VAN CHRISTELIJKE LECTUUR

AMSTERDAM, HÖVEKER & ZOON

1872

BRIEVEN VAN MR. ISAAC DA COSTA

BRIEVEN

VAN

MR. ISAAC DA COSTA

MEDEGEDEELD DOOR

MR. GROEN VAN PRINSTERER

EERSTE AFLEVERING

(1830—1844.)

Uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering van Christelijke Lectuur

AMSTERDAM
HÖVEKER & ZOON
1872

VOORWOORD.

Als medeoprichter en voorzitter der „Vereeniging tot bevordering van Christelijke lectuur,” is het mij een voorrecht aan het Nederlandsch publiek te mogen aanbieden, Brieven van Mr. ISAAC DA COSTA.

De band van vriendschap, die mij gedurende meer dan vijftien-twintig jaren aan den in 1860 ontslapene verbond, doet mij elke gelegenheid op hoogen prijs stellen die da Costa in herinnering brengt en naar waarheid leert beoordeelen en hoogschatten. Worden de verstandsgaven van den genialen en werkzamen man door menigeen rijkelijk genoten in de voortbrengselen zijner vruchtbare pen, hoe welkom zal het aan velen zijn de uitgangen van zijn warm hart te vernemen in vertrouwelijke brieven.

Ja inderdaad, zij die niet in gemeenzamen omgang met hem hebben verkeerdt, leeren zijne beminnelijke eigenschappen eerst recht kennen uit brieven aan de opwelling des harten ontsproten, gericht aan intieme vrienden, waartoe Mr. GROEN VAN PRINSTERER behoorde, die zijne toestemming tot openbaarmaking met ingenomenheid gegeven heeft, en het oog wel heeft willen laten gaan over de aflevering die thans het licht ziet.

Beminnelijk en deelnemend in den omgang, geleerd heb-

bende te bedenken hetgeen eenes anderen was, kon niemand met da Costa in aanraking komen zonder den indruk te ontvangen dat liefde en belangstelling woonden in het gemoed van deze krachtige en door gaven des verstands uitmuntende persoonlijkheid; een ander uitnemender achtende dan zichzelf, ontving hij gaarne licht van degenen met wie hij in betrekking gebracht werd; bij behoud van zelfstandigheid, liet hij echter steeds recht wedervaren aan hetgeen naar zijne meening waar was in de beschouwing van andersdenkenden. Toegelaten tot zijn studeervertrek, waren de uren aldaar doorgebracht, gekenmerkt door het vernemen van belangrijke opmerkingen en het ontvangen van wenken tot menig gebied betrekking hebbende; het door hem uitgesprokene, zonder immer te worden opgelegd, was van dien aard dat verstand en hart met de ontvangen indrukken werkzaam bleven.

De overtuiging dat da Costa ook bij krachtige bestrijding, ridderlijk, ter goeder trouw en met liefde optrad, deed hem de achting en genegenheid verwerven ook van veler wier standpunt van het zijne verschilde. Treffend was het dan ook dat na zijn overlijden menige getuigenis dienaangaande vernomen en in dichtregelen van hem gezegd werd:

Die blij van zijn Heer, zijn Heiland gewaagde,
Maar zegende wie hij het felst had bestreên.

(POTGIETER).

De kracht zijner overtuiging en de invloed, dien hij op velen uitoefende, ontleende hij aan de waarheid door hem aldus uitgesproken: »Met het woord des Heeren veelvuldig te arbeiden daarop komt het voor de goede zaak die wij voorstaan, boven alle denkbare pogingen aan. Niemand meene dat de omvang van dit middel te beperkt zij. Het woord van God te belijden; met dit woord onder vriend en vijand getrouw te zijn; dat woord in allerlei richtingen te verspreiden en nabij het hart te brengen; met dat woord te wederleggen, te vermanen, op

te bouwen, voor dat woord te staan en te waken; dat woord, bovenal in huiselijke, kerkelijke, maatschappelijke betrekkingen te beleven." Deze overtuiging, gepaard met de beoefening van het bevel uit datzelfde woord: »Houdt sterk aan in het gebed en waakt in hetzelfde met dankzegging," is hem geweest tot steun en vertroosting, in den strijd des levens en in de ure des doods.

J^A. VAN EIK.

Amsterdam, Dec. 1871.

De uitgaaf dezer Brieven van Mr. ISAAC DA COSTA heeft men te danken aan mijne vrienden de heeren J. van Eik en Mr. A. da Costa.

Zonder hun ernstigen en herhaalden aandrang zou waarschijnlijk (van uitstel komt afstel) mijn lang gekoesterde wensch, even als menig ander voornemen, door telkens tusschenkomenden arbeid, on vervuld gebleven zijn.

Uit deze Eerste Aflevering (1830—1844) zal, voor den opmerkzamen lezer, de aard en het gewigt der openbaarmaking kunnen blijken.

Een aantal Brieven, in 1842 en 1843, betreft, in de handhaving der eigenaardigheid van de Hervormde Kerk, eene nuance van beschouwing, niet zonder invloed gebleven tot op den huidigen dag.

Omtrent het staatsregtelijke standpunt is het treffend te merken dat da Costa, reeds in 1830 en bij toeneming in 1844, de uitnemendheid van den Constitutionelen, mits van revolutionairen zuurdeesem gezuiverden, Staatsvorm uit den eisch onzer Christelijk-protestantsche Nationaliteit en de traditiën van Nederland en Oranje afgeleid heeft.

Inzonderheid welligt in brieven, wier mededeeling aanvankelijk bijkans overtollig voorkomt, zal men, bij nauwlettender herlezing, onmiskenbaar bewijs van trouw in het kleine, van warmen vriendschappelijken ijver en teêrheid van gemoed en geweten ontdekken. Onbeduidendheden van den meest gewigtigen aard, waarbij men den genialen man, den geloovigen Christen in het hart leest; onzen onwaardeerbaren, onzen onvergetelijken geestverwant en vriend, niet slechts, niet vooral, om de zeldzaamheid der gaven aanstaart, maar, ook en meer nog, om de beminnelijkheid van een geheiligd karakter lief heeft.

Begrijpelijk is het dat ik, na de taak te hebben aanvaard, op onverwijld mededeeling, althans van een gedeelte der kostbare nalatenschap, bedacht ben geweest.

Van daar, niet een eerste Deel, maar een eerste Aflevering. Van daar Aanteekeningen, eerst waar ze niet overtollig schenen, weldra enkel waar ze onmisbaar werden gekeurd. Van daar, niet een Voorrede, maar slechts de reden waarom ik geen Voorrede schreef.

Iedereen op wiens oordeel ik prijs stel, zou, indien ik voor meer uitvoerigheid uitstel verzocht, mij, met iets dat naar verontwaardiging zweemt, te gemoet voeren: Ik bid u, houd ons niet op, en geef terstond het woord aan DA COSTA zelf!

Evenwel, ter mijner verantwoording, moeten twee wenken voorafgaan.

Zoo iemand oordeelt dat meermalen een lof aan den correspondent, die mij beschamend moet voorkomen, toebedeeld wordt, houde hij in het oog, vooreerst, dat niemand meer dan ik hiervan bewust is; ten anderen, dat da Costa overdrijft, nooit met opzet, maar uit den overvloed en der Christelijke liefde, die zich in al wat ze lofwaardig acht verblijdt, en der Oostersche mildheid, voor wie; zoo dikwerf het hart spreekt, de taal en toon der lauwe Westerstranden te zwak is.

Zoo iemand in twijfel trekt of deze uitgaaf behoort tot den eenigzins meer populaircn werkring der Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur, ik zelf heb deze bedenking gemaakt, maar teruggenomen. Op de mijns inziens treffende opmerking van mijn vriend van Eik, dat, indien al het onderwerp somtijds niet onder algemeen bereik valt, de persoonlijkheid van DA COSTA, in den doorgaanden indruk van bijkans al wat hij schrijft, eene naar hooger sfeer wijzende kracht heeft, waarin juist bij uitnemendheid de betekenissen en de bedoeling der Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur ligt.

GROEN V. PRINSTERER.

's Hage,
25 Nov. 1871.

BRIEVEN.

1830.

I.

Deze brief, eer met da Costa mijne correspondentie aanving, geschreven aan onzen gemeenschappelijken en door zijn verblijf te 's Hage mij reeds zoo dierbaar geworden vriend Willem de Clercq, was, langs dezen omweg, voor den schrijver der Nederlandsche Gedachten bestemd. Persoonlijke kennismaking met da Costa viel mij te beurt, eerst na dagteekening van dit opstel, ten huize van de Clercq. Ten gevolge eener uitnoodiging, aangenomen met dankbare blijdschap en gedaan met schoorvoetende kieschheid „zoo daartegen onzer zijds geenerlei bezwaar was.” — Zelfs in den Schrijver der Ned. Gedachten mogt het bedenkelijke van zoodanig een toenadering voor den kabinet-secretaris niet worden voorbijgezien. Wie aan da Costa de hand reikte, werd van zamenspanning tegen verlichting en vrijheid verdacht. Dergelijke bijzonderheid kenmerkt den toenmaligen thans voor velen ongeloofelijken graad der antipathie tegen ieder die bezwaren tegen den geest der eeuw had.

Amsterdam, 3 Februari 1830.

. Wat nu de Nederlandsche Gedachten aangaat, gaarne verklare ik mij daarover eenigsints nader bij dezen, ofschoon zonder mij daarbij voor te stellen het geven van eenige aanwijzing of bestiering, U overigens de vrijheid gaarne overlatende, om van dit mijn antwoord op uwe vrage waar en hoedanig gij het goed zoudt mogen achten gebruik te maken, zoo het ergens nuttig of aangenaam zijn kan, ter bevordering van waarheid of waarheidsonderzoek. Zekerlijk leze ik de Nederlandsche Gedachten met belangstelling, en vooral merke ik met verheuging eene zeer kennelijke vordering ten goede meer en meer

in de redactie van dit belangrijk dagblad op, vooral sedert de laatste 18 of 20 nummers. Wat de politieke gevoelens, rede-
neeringen over Staatsrecht, over de aangelegenheden van ons land
in zijnen tegenwoordigen hachelijken toestand betreft, voorts ten
opzichte van stevigheid van uitdrukking, taal en voordracht, kan
ongetwijfeld geen ander der menigvuldige hedendaagsche tijd-
schriften, zoo verre zij mij bekend zijn, bij hetzelfde in verge-
lijking komen; doch ook deze lof ware in zich zelve nog weinig:
ik moet meer zeggen: ook de geest en strekking van de Ne-
derlandsche Gedachten behagen mij uitnemend, en ik zie
daarin, bij voortgang en consequentie in den eenmaal ingeslagen
weg, meer gewigtigs en beslissends verborgen, dan wellicht in
het eerste voornemen der redactie zelve gelegen heeft, ofschoon
zij van week tot week meer en meer het eenig ware middel om
de zaak van Vaderland en Monarchy te verdedigen schijnt in te
zien, en te naderen. De verklaring, die het slot van haar laatst
uitgekomen nummer (36) kenmerkt, is wel beschouwd en in
nadruk verstaan, beslissend ten opzichte van hare geheele posi-
tie. ¹⁾ Daarin ligt opgesloten, in tegenoverstelling der in den grond
steeds omwentelingsgezinde en ongodsdienstige Noordstar, het
beginsel uit hetwelk alleen redding te hopen (ik zegge in het
vertrouwen op den God van Israël en van Nederland, voor het
geloof des Christens te verwachten) is, namelijk dat der aloude
geestelijke vereeniging tusschen de Hervormde Kerk van Chris-
tus over Nederland, met den huize van Oranje, als geroepene
Regeerders onder God, dezer gewesten, en beschermheeren van

¹⁾ De verklaring waarop da Costa doelt, luidt aldus:

„Het is zoo, het strekt ons tot eer en genoegen, wij komen met de Noord-
star omtrent vele punten van algemeen bestuur overeen. Ten
aanzien der beginselen is tusschen de Noordstar en de Nederlandsche
Gedachten een wezenlijk verschil.

De strekking van ons Blad is, aanprijzing van een Christelijk Nederland, ge-
hoorzaam aan den scepter van Oranje, bezield met een waarlijk vrijen, dat is
Nederlandschen geest. De beginsels der Noordstar, hoe goed ook hare bedoe-
lingen mogen zijn, vloeien uit liberale Theoriën voort. Deze nu, wanneer zij niet

de op haren grond geplante Gemeente, en met het echte aloude volk, niet alleen van het Juda van ons Noorden, maar ook van de tot ons wedergebrachte tien stammen van het Zuiden. Doch hierin komt mij voor, het gebrek in den grondslag van de theorie der Nederlandsche Gedachten gelegen te zijn, dat dit beginsel niet uitdrukkelijk, of laat ik liever zeggen, niet levendig, niet consequent genoeg gehouden wordt; dat ten opzichte van de godsdienst, het woord van vrijheid nog veel te zeer aan hare zijde, als of het een gelijke ware, en niet onder hare bescherming, gelijk in onzen alouden Nederlandschen Staat het geval was, wordt gevonden. En insgelijks ten opzichte van het beginsel der Vorstelijke macht, dat er het Godonteerende denkbeeld van de oorspronkelijke Souvereiniteit bij het volk nog niet openlijk en beslissend genoeg wordt verzaakt, hetgeen behoudens alle betamelijk ontzag voor de Constitutie, als eene bestaande verordening ¹⁾, immers met niet minder kracht geschieden kon, als inderdaad zoo vele constitutioneele theoriën, behoudens die inachtneming, door de Nederlandsche Gedachten tegengesproken en omvergeworpen worden telkens. Vraagt gij mij nu nog naar den meest geschikten weg, om voor deze beginselen uit te komen, en dezelve behoorlijk te verdedigen, en onder den Goddelijken zegen te doen veldwinnen,

worden tegengegaan, stellen den godsdienst afgescheiden van den Staat, sluiten langzamerhand gehoorzaamheid uit en maken, door het Staatsrecht naar aanleiding der nieuwe wijsbegeerte te verfranschen, voor Fransche overheersching rijp. Menig-een, even als de Noordstar, in vele opzichten zeer welgezind, ziet de ontwikkeling dier schoonschijnende Theoriën niet vooruit. De ontwikkeling volgt evenwel, en men is er geheel van verbaasd en gelooft iets toevalligs te ontdekken in hetgeen onvermijdelijk was. Nu deinst men voor de gevolgen terug; en hecht zich desniettemin aan de geliefkoosde beginselen vast, en gelooft gematigd te zijn, omdat men inconsequent is geworden." — De Noordstar gold als orgaan van Mr. F. A. van Hall *c. s.*

¹⁾ Merkwaardig, ten blijk dat da Costa toen reeds met mij de Grondwet als bestaande verordening beschouwde, wier naleving geen huldebetoon aan de liberale theorie is.

ik zoude achten dat men in den weg van wetenschappelijke theorie (tot welken ongetwijfeld zulk een dagblad mij voorkomt te behooren), op den geest van het volk moet trachten te werken door de oprechte, eenvoudige, ijverige en volhardende voorstelling van dat bovenvermelde drievoudig snoer, hetwelk niet licht verbroken zal worden, (als Salomo zegt), in verband vooral met en op grond van onze historie, onze taal en onze eenmaal gemeenschappelijke Reformatie, en daaruit voortgesprotenen vrijwording van Rome, Spanje, Loevenstein, Frankrijk en revolutie. Men wachte voor Kerk noch Vaderland eenig heil, dan door de weder in handen gevinge van Kerk en Land in de hand en in de macht van Hem, die een Heere der Heeren, een Overste der Koningen der aarde is! Het kruis van Christus worde gepredikt, en wederom zal zoo wel de Antichrist van Rome als die der neologie instorten en vallen. Oranje met Nederland belijde zich op nieuw Christen, en het helverbond van Phariseën en Sadduceën zal zich zelve beschamen, vernietigen, dooden, of althans voor een tijd, voor de kracht niet van wapenen of kunstgrepen, maar voor de kracht des geloofs in den God en Heiland onzer vadersen zwichten, en zich onderwerpen; en de muren van ons aloude Zion, al is het ook in benaauwdheid der tijden, evenwel nog weder opgericht worden gezien. Men vreeze dan niets, zoo het beginsel onzer wijsheid in en tot alles de vreeze Gods is. Men vreeze alles, zoo lang nog eenige andere toevlucht dan deze voor de redding of bewaring van ons fel bedreigde Vaderland gezocht wordt.

1832.

II.

Amsterdam, 7 Juli 1832.

Waarde vriend! Heb dank voor uwen lieven brief. Gij voorkwaamt mij, daar ik bij de toezending mijner slotrede ¹⁾ voornemens was U te schrijven, maar toen door tijdsgebrek verhinderd, daarom toch niet wilde uitstellen, U het stukje zelve te doen geworden. Uwe opwekking door intermediair van onzen de Clercq, bepaalde mij het eerst bij het denkbeeld om den inhoud mijner laatst gehouden voorlezing door den druk algemeen te maken. Door zwakheid intusschen van hoofd en gestel, is dit werk zeer traag voortgegaan, en hetgeen ik op eenen enkelen avond genoegzaam geimproviseerd had, heeft nu weken geduurd eer dat het geheel op het papier was. Misschien was het thands (geheel buiten mij) het geschikte oogenblik, om met deze toespraak voor den dag te komen. Hoe het zij, hetgeen ik in mijne zeer groote zwakheid schreef, dat is de Heer machtig met eenen zegen te verwaardigen, en tot nut te doen zijn. Van onze zijde komt het er vooral op aan in deze dagen, alleenlijk te zaaien (aan alle wateren te zaaien, zegt de Schrift), zonder zich te bekommeren omtrent het dadelijke uitwerksel. God is het, die den wasdom geeft. De welgezinde drukpers moet niet overstromen, maar aan-

¹⁾ Slotrede eener reeks van voorlezingen gehouden in 1831/32 over de Geschiedenis van het Vaderland. J. H. den Ouden 1832.

houdend begieten. Dit is mede een kenmerk van wezenlijk onderscheid tusschen de goede en de kwade zaak in het algemeen: maar bijzonder in ons vaderland, zal een gewenschte invloed der eenig behoudende beginselen eerder door een getrouw en gedurig belijden en getuigen verkregen worden, dan door hetgeen men noemt een grooten opgang. Als bij voorbeeld in Frankrijk eens een of ander welmeenend geschrift bij duizenden en tienduizenden verspreid wordt, en met gretigheid gelezen — wat blijvenden indruk brengt het te weeg? Bij ons daarentegen is het de volharding, al is het ook met zeer kleine kracht, die, zoo waarlijk de begonnen opwekking bij velen uit God is, de overhand zal doen behouden, wat ook gebeure.

Ik zegge dit naar mijne eigene behoefte, om aan deze waarheid gedurig herinnerd te worden; maar te gelijk ook met toepassing op uwe Nederlandsche Gedachten, die het mij zeer leed doet sedert eenigen tijd te missen. Ik verheuge mij grootelijks thands uit uwen brief te verstaan, dat gij voornemens zijt, dit belangrijk werk weder op te vatten. Evenwel ben ik geheel met U eens, dat het een weinig meer populair mocht geschreven worden, en de wetenschappelijke ontwikkeling der beginselen voegzamer de stof van een afzonderlijk geschrift ware.¹⁾ Met het een en met het ander zult gij ongetwijfeld aan velen

¹⁾ Zoodanig geschrift was (1834). Beschouwingen over Staats- en Volkenrecht. Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd. Vooral op da Costa zienspelend, schreef ik in het voorbericht:

„Ik geloof mij met de goedkeuring althans dergenen te kunnen vleijen, die over het staken van de Nederlandsche Gedachten, een tijdschrift met welks beginselen ik volkomen instem, eenig leedwezen aan den dag hebben gelegd. Immers het werk, dat ik thans mijnen landgenooten aanbied, hoe verschillend in vorm, kan eenigermate als de gewijzigde voortzetting, aangemerkt worden. Het is geschreven met dezelfde bedoeling; opwekking van christelijk geloof, van werkzame vaderlandsliefde, van plichtmatige gehoorzaamheid aan wettig gezag, van billijke waardering eener vrijheid, die zeer wel, of liever, die alleen met zoodanig gezag vereenigbaar is.”

nut en genoeg doen, en ook in het bijzonder aan mij. ¹⁾

Aangaande de hoop voor Nederlands herstel door en voor de zaak van Christus in het midden van den algemeenen afval, ja waarde vriend en broeder! die blijft mij bij, niettegenstaande het diep bedroevende der nog zoo algemeene vijandigheid van datgeen, zonder hetwelk geen wezenlijk heil mag verwacht worden; nationale verootmoediging. Doch vergeten wij niet dat ook dit eene goede gave Gods, uit Hem alleen te verwachten, en dat Hij het is die over den huize Davids en over Juda en Jeruzalem den Geest der genade en der gebeden uitstort. Ware het anders, ik zoude zeker op de heerlijke analogie der geschiedenis, zelfs tot op dezen dag, geene hope durven gronden voor de toekomst. Maar nu is het eenigermate met ons land gelegen, (naar mijne biddende hope!) als met het behoud van het schip, Hand. xxvii, dat bij den Heer besloten was onder — maar ook met — de voorwaarde, aan welke beantwoord werd, schoon ter naauwernood; vs. 22, 25 en 31. Daar kunnen intusschen wellicht benaauwde dagen op handen zijn; ja wij mogen het ons naauwelijks anders voorstellen, dan dat een

¹⁾ In een brief aan W. de Clercq, aan mij terstond medegedeeld, schrijft da Costa:

„Gewichtig is het nummer 33 wederom van de Nederl. Gedachten. Doch waarom zoo ontmoedigende op het stuk van oorlog, buiten zijn doorgaande wijze van zien, dunkt mij. Ik vat het wel eenigzins, en het is ook goed, ons tegen alle soort van illusie te waarschuwen; doch zoo ik iets zie, dan is deze spanning of een stellige oorlog het eenige, menschelijker wijze, dat ons tegen den liberalen grouwel hier te lande beveiligen kan. Hoe licht men tot de vorige afgoden wederkeert, blijkt, dacht mij, thans reeds uit alles, ook uit dien lelijken uitval van het Journal de la Haye. Die Franschen, men moet ze vreezen, etiam dona ferentes. Doch het komt er op aan om niet alleen op de noodzakelijkheid van wederkeering tot God en Zijn woord, maar op de getrouwigheden en de wegen Gods met ons land, al waarschuwende en tevens bemoedigende, het oog te richten en de gedachten te bepalen. De Heer zelve richt en bepale ons in alle dingen.”

Le Journal de la Haye schreef: „Le mot de liberté renferme toujours une idée fausse, selon les Ned. Ged.” — Het slot mijner repliek was: „De liberale beginselen zijn de beginselen niet der vrijheid; les principes libéraux excluent la véritable liberté.”

gewenscht herstel van Nederlands Sion en Salem onder zulke omstandigheden plaats hebben zal. Mocht het bij de genadige en tevens waarschuwende bedelingen Gods met vorst en volk, die wij op dit oogenblik weder voor oogen hebben, eens tot een plechtigen Dank- en Bededag komen.

De behoefte, zoo ik mij niet gantsch bedriege, bestaat bij een groot gedeelte der natie, maar traagheid, valsche schaamte, vleeschelijke voorzichtigheid, misschien zelfs afwenning, zijn bij grooten en kleinen machtige beletselen, niet te machtig evenwel zoodra de Heere wenkt. Hij zelve geve ons, naar het licht en den wensch ons daaromtrent gegeven, vooral waar en wanneer wij in de gelegenheid mochten zijn, daarop aan te dringen, daarvan te getuigen. — Hoe verheugt mij hetgeen gij mij van Ds. Secrétan ¹⁾ meldt. Veel behoefte hebben wij hier ter stede aan een recht levendige verkondiging der waarheid, gelijk zij in Christus is, en van dien eenigen en volmaakt zaligmakenden Naam! Ten aanzien van het uitwendige der kerk, staat het hier almede nog zeer donker.

De Heer zelve, die den oogst vermenigvuldigt, stoote zijne arbeiders uit, en geve het goede in Kerk en Staat. Eene bijdrage tot de kennis van het leven en karakter van mijnen dierbaren ontslapen leermeester ben ik sedert lang begeerig en voornemens te schrijven. Doch tusschen voornemen en doen is maar altezeer een groote tusschenruimte veelal bij mij. Het blijft intusschen mijne ernstige overlegging en wensch. Doe mij het genoegen, zoover uwe bezigheden het toelaten, mij dikwijls een lettertje te schrijven. Wat is aangener dan het aankweken eener vriendschapsbetrekking, die op zoo dierbare overeenstemming van overtuiging en keuze (waarin ons de genade des Heeren dagelijks bevestige!) is berustend? Hebt gij ook iets van de vrienden uit Genève onlangs vernomen? Onze waarde de Clercq heeft op zijn

¹⁾ Van 1828 tot 1860 predikant der Waalsche kerk te 's Hage, wiens vriendschap en voor velen rijkgezegende Evangelieverkondiging ons bij het terugkeeren uit Brussel (1829) te beurt viel.

stukje veel zegen mogen genieten, ¹⁾ ook op zijn uitstapjen is het hem boven wenschen tot hier toe gegaan. Ik mis hem zeer. — Geloof mij van harte met hoogachting.

III.

2 Nov. 1832.

Ofschoon ik wete, waarde vriend en broeder in den Heer! dat de zoon van Bilderdijk bij u geen andere aanbeveling dan zijnen naam van noode heeft, zoo mocht ik evenwel hem niet naar den Haag laten vertrekken zonder een lettertje schrift voor u, om zijne natuurlijke beschroomdheid te gemoet te komen, en tevens de gelegenheid waar te nemen U en uwe waarde Egade onzen hartelijken groet te brengen. Uwen goeden raad in hetgene dat voorkomen mocht, zult gij hem wel niet weigeren, even min als het voorrecht om in nader kennis te komen met uw huis, alwaar die God [gevierd-] en gediend wordt, die ook de God zijns vaders en zijner moeder, de genadige en getrouwe leidsman ook van zijne niet onbeproefde jongelingsjaren is.

De toestand en omstandigheid van het ons ieder dag inniger ter harte gaande vaderland blijven hachelijk, maar zoo God met ons is, onuitdrukkelijk dierbaar.

En dat *Hij* met ons is, en dat wij daarom niet verteerd zijn, maar staande gehouden, en wat veel meer zegt, van den algemeenen afval als afgezonderd, dat blijft mijn harte onder biddingen en zuchtingen vasthouden, terwijl ik mij met vreeze en beven over de verhouding en betrekking van Nederland en Oranje in deze beslissende dagen verheug. Onze oogen — o! dat zij maar op Hem mogen zijn, die hetgeen zijne hand begon, niet laat varen, en bij wien door het bloed van Christus vergeving en verzoening mag gezocht worden ook tot nationale bekeering en behoud.

¹⁾ Een opstel in het fransch over de *Société évangélique* te Genève in 1831 door Merle d'Aubigné *c. s.* opgerigt.

In eene kleine kracht zal de Heere zijne groote heerlijkheid ten allen tijde openbaren, en zijne kerk (ook zijn Nederlandsch Israël!) bewaren van de verzoeking, die over de geheele wereld komt, ja alrede gekomen is. Hij zelve make ons veel voor elkander, voor al wat in Christus dierbaar is en mag en moet zijn, biddende! Ontfangt te zamen, waarde broeder en zuster in den geloove! onzen vereenigden hartegroet. Alle de vrienden zijn, zoo veel ik weet, alhier welvarende en welgemoed in den Heer.

IV.

16 Nov. 1832.

Waarde Vriend! Ik ben zoo vrij met deze regelen den heer Belson ¹⁾ bij u te introduceeren, van wiens betrekking tot het Engelsche Zendelinggenootschap en ondervindingen in deze zijne bemoeijingen, voor weinige dagen in den Haag onze vriend de Clercq U wel reeds zal geschreven hebben. Ik heb dezen mijnen broeder, beide uit Israël en in den geloove, eenige woorden van aanbeveling bij den tweeden uitstap dien hij morgen, bij welzijn, onderneemt, niet mogen weigeren, wetende dat uwe liefde dezen onzen broeder in Christus gaarne, waar het mocht noodig zijn, met uwen goeden raad en welwillende voorspraak zal willen dienen.

¹⁾ Engelschman, bekeerd Israëliet en Zendeling.

1834.

V.

Deze brief, bij de ontvangst der Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt, bevat reeds de kiem dier nuance die in 1843 door Rekenschap en gevoelens openbaar werd.

24 Juli 1834.

Ik werd in meer dan één opzicht verblijd door het present exemplaar uwer Beschouwingen. Hetgeen mij in de eerste plaats trof, was het genoeg eens weder uwe denkbeelden in druk te zien, vooral als ik mij daarbij levendig herinnerde aan de bekommering, die ons de toestand uwer gezondheid inboezemde in het begin des voorgaanden jaars. God is een Hoorder der gebeden, Hij heeft ook die genadig verhoord, welke destijds door uwe vrienden zoo wel als betrekkingen tot Hem opgingen, dat uwe dagen nog mochten worden verlengd, en het u betrouwde talent overvloedig worden in de dienst van Christus, tot Zijne eere, en tot blijdschap van Zijn arme volk. Verplichtend was mij de toezending, zoowel van wege de daardoor uitgedrukte vriendschapsbetrekking, als om den hoogbelangrijken inhoud. Des Heeren zegen achtervolge de lezing en verbreiding van dezen uwen arbeid, zoo recht naar de behoefte van onze natie, zoo wel als van onzen tijd ingericht. Allerbijzonderst beviel mij uw vierde hoofdstuk; niet minder uwe handhaving van het echte Protestantismus. Op bladz. 62 zoude ik voor onderwerping

aan de belijdenis der kerk ¹⁾, liever samenstemming met-, in-, of getrouwheid aan dezelve gelezen hebben; de lijn tusschen Gods Woord en den best mogelijken afdruk der leer in menschelike schriften kan niet te scherp getrokken worden. Ik roer dit punt even aan, omdat de vraag over de formulieren van eenigheid van meer dan ééne zijde aan de orde van den dag wordt gebracht, en het, tot verijdeling van sommiger arglistigheid meer dan immer noodig zal worden, de formulieren nooit buiten bedekking van het Woord zelve, waarvan zij hare geldigheid ontleenen, te doen voor den dag treden. Het laatst uitgekomen geschrift van Prof. Heringa ²⁾ doet mij vreezen, dat men ook wel eens de formulieren op de wijze van het juste milieu zou kunnen gaan handhaven, dat is, niet om der waarheid, maar om der orde wille. Doch dit zijn punten, om mondeling te bespreken. Houd mij de aanmerking en de uitweiding ten goede. Ik wilde u alleen hartelijk bedanken en broederlijk groeten. Onze groete en heilbede ook aan mevrouw uwe echtgenoot. Geloof mij steeds van harte uw liefh. vriend en broeder.

¹⁾ De zinsnede waartegen da Costa bezwaar had, luidt aldus: „Onderwerping aan de belijdenis der kerk, omdat zij Bijbelsch, onderwerping aan den Bijbel, dewijl die goddelijk is.”

Zoo ik deze bedenking vermoed had, zou ik toen reeds dezelfde behoedzaamheid gebruikt hebben, waarmee ik, in het Adres van 1842, onze opvatting van de verbindende kracht der formulieren tegenover die van B. Moorrees c. s. (edoch! ook toen te vergeefs) heb gekenteekend.

²⁾ Berigt aangaande zeven stellingen betreffende formulieren van eenigheid in de Ned. Herv. kerk (Utrecht 1834).

1835.

VI.

20 Febr. 1835.

Waarde Vriend en Broeder! Ik kan niet uitstellen, u mijnen bijzondersten dank te schrijven voor het belangrijk werk, dat mij gister door onzen geliefden vriend de Clercq van u ter hand kwam. ¹⁾ Ik stel mij van dezen uwen nieuwen arbeid wederom veel nut en genoegen voor bij de lezing voor mij zelve, en wij mogen hopen bij eene gewenschte verspreiding voor velen.

Reeds waren mij onderscheidene stukken bij het opensnijden van het deel tot leering en verkwikking. Hoe treffend is 't die mannen, aan wier leeftijd, weg en roeping ons hart zoo nauw verbonden is, uit hunnen meest intiemen omgang en vertrouwelijkt schrijven te leeren kennen!

Wat heerlijk broederpaar toch, onze Eerste Willem en die voortreffelijke Lodewijk, niet waar? Mijn hart gaat er van open bij de enkele herinnering. En wat daarbij in mijn gemoed opkomt van weemoedige gedachten en wenschen, vermoedt gij ook zonder woord. Moge u bij voortduring krachten en opwekking geschonken worden tot dezen belangrijken arbeid. Maar laat ons tevens kan het zijn, niet te lang op de voorzetting uwer niet min belangrijke Beschouwingen wachten. De eene arbeid ondersteunt wel eens den anderen. Houd mij dit mijn ongeduld intusschen ten goede. Uwe lieve echtgenoote vindt hier

¹⁾ Het eerste deel der Archives de la Maison d'Orange-Nassau.

onzen vereenigden groet en heilbede: CHRISTUS, alles en in allen zij, lieve broeder! onze wederzijdsche wensch voor elkander, onze dagelijksche, door Zijne genade, vernieuwde keus voor ons zelve.

VII.

1 Aug. 1835.

Waarde Vriend! Ik vinde mij op nieuw allerbijzonderst aan u verplicht voor de vriendelijke toezending der Archives, waarvan de groote belangrijkheid mij voorkomt ruim zoo zeer bij dit tweede deel uit te komen, dan het bij de verschijning van het eerste het geval kon zijn. Beide intusschen zijn mij een zeer leerrijke lectuur en mogen, naar den aart en inrichting van geheel dezen uwen keurigen arbeid, als een hoogstgewichtig verschijnsel in de ontwikkeling onzer vaderlandsche geschiedkunde beschouwd worden, dunkt mij.

Moge U kracht en opgewektheid steeds geschonken worden, om dit werk, dat zich laat aanzien van langen adem te zullen zijn, gelukkig voort te zetten. Gij verlangt mijne aanmerkingen. Ik heb er weinige of geene, die der mededeeling, althands briefsgewijze waardig zijn. Voor onze Stemmen heeft onze Koenen ¹⁾ eene aankondiging gereed gemaakt, waarin gij ook mijn gevoelen zult vinden uitgedrukt. ²⁾ Uwe voorrede las ik met allerbijzonderst genoeg, vooral de verklaring van Oranje's beginselen en gedrag.

Misschien maakt gij hem wel wat consequenter in uwe

¹⁾ Mr. H. J. Koenen, aan wien reeds in 1840 da Costa, in de opdragt der Voorlezingen tegen Strauss, een treffend getuigenis gaf van eene, ook langs den weg eener samenwerking voor de Stemmen, liefelijke vasthechting van den broederlijken vriendschapsband.

²⁾ Nederl. Stemmen, III. 93—96. Met de hem eigen schrandereid deed onze vriend ook vooral uitkomen het voorregt dat mij ten deel viel in het vrije gebruik van des lettres écrites en grande partie à cœur ouvert, la voix, pour ainsi dire, des morts sortants après trois siècles de leurs tombeaux.

voorstelling, dan het zelfs mannen als Willem van Oranje in zoodanige omstandigheden als die van zijnen leeftijd mogelijk was te zijn. Zijne grootheid blinkt eerst recht uit, gelijk gij zelve bladz. 24, zoo treffend te kennen geeft ¹⁾, wanneer men hem ziet als van eene hooger hand gegrepen om niet zijne, maar Gods plannen ten uitvoer te brengen. Het punt van Oranjes meerdere of mindere influentie op, — of gemeenschap met — het verbond der edelen is, dunkt mij, thands door deze echte stukken volkomen opgehelderd. Dat het compromis, niet door Aldegonde, maar door zijnen broeder, den heer van Tholouse gesteld is, komt mij nu hoogst waarschijnlijk voor. (Bij mijne voorlezingen beschouwde ik eens dien heer als staande tot zijn beroemder broeder van Aldegonde, gelijk Lodewijk van Nassau tot den Prins). Vooral trof mij (onder vele andere punten, zoo ver ik tot hiertoe las) de betrekking van Graaf Lodewijk tot het verbond, en nog meer zijne anti-Calvinistische richting destijds, die hij (tegen mijn vroeger gevoelen, gegrond op de naauwkeurige berigten der kerkelijke historieschrijvers) mij nu geheel blijkt in 1566, nog te hebben gedeeld met zijne broeders Willem en Johan. Hij heeft derhalve onze Nederlandsche geloofsbelijdenis in dat jaar niet onderteekend, gelijk te Water (de vader) en anderen vrij stellig verzekeren. Dat hij in 1571 de Fransche confessie, dus gereformeerde Calvijnsche met andere Prinsen en Edelen, in Frankrijk onderteekend heeft, is zeker. Het is dus het verblijf na 1568 in Frankrijk, dat zoo wel prins Willem als graaf Lodewijk zich aan de gereformeerde kerken deed aansluiten, hoogstwaarschijnlijk. Van zoo grooten invloed was dus het godsdienstige Frankrijk op geheel de vorming onzer Nederlandsche Kerk, en

¹⁾ „Les situations qui nous semblent désespérées ne changent rien aux décrets de l'Éternel. Sa main puissante allait le saisir pour l'accomplissement de la grande tâche à laquelle il était destiné. Les hommes supérieurs que Dieu emploie pour ses desseins sur les royaumes de la terre, non-seulement reçoivent de Lui le génie et la force nécessaire pour triompher des obstacles, mais c'est encore Lui qui, et quelquefois presque visiblement, trace leur sentier.”

harer geroepene beschermers en voedsterheeren! Ook hier weder is de vinger Gods zichtbaar. Onze Kerk en Staat moest naar zijnen raad, gereformeerd, niet Evangeliesch-Protestantsch worden; naar den mensch waren er, gelijk vooral uit uwe Archives blijkt, allervermogenste invloeden daartegen aanwezig. Niet het verbond der Edelen, maar de aansluiting van den derden stand aan Oranje moest beslissend zijn voor den grooten kampstrijd ¹⁾, en in het stuk van Godsdienst en Kerk, geene Duitsche, maar Fransche en Geneefsche Hervorming, moest hier wortel schieten, geheel tegen de gedachten zelfs onzer voortrefflijkste helden aan. ²⁾

Welk een jammer, dat die Apologie van Graaf Lodewijk in het Archief niet gevonden is! Deze voortrefflijke vorst blijft altijd de held van mijn hart in de geschiedenis dier dagen, schoon het mij nu uit de brieven blijkt, dat hij in 1566 zijne volle Christelijke ontwikkeling nog zoo niet bereikt had. Doch ik laat mijn pen maar zoo haren vrijen loop. Ik wilde slechts van u werk, en niet van mijne ideën spreken. Op mijne voorlezingen, thands voor eenige weken tot 13 Augustus rustende, ben ik thands gevorderd tot de kerkberoerten, en bepaaldelijk den tijd van het bestand. Uwe belangstelling is mij aanmoedigend; ook ten aanzien onzer Stemmen, waarbij wij veel zegen mogen ondervinden, ook bij de samenspreking en samenstelling wekelijks. Het is als gij zegt: het komt er op aan te getuigen. Belijdenis

¹⁾ Uitnemend is deze treffelijke gedachte uitgedrukt door den hoogleeraar Fruin, in de Gids van Maart 1860. Waar is al het bedrijf van de Grooten en Edelen op uitgelopen? Op onberaden wagen en lafhartig wijken. Maar het volk, dat in den strijd voor het geloof zijn geestkracht had geoeffend en versterkt, heeft volgehouden en aan de leidlieden, die zich aan zijne spitse stelden, zijn eigen heldengeest meêgedeeld, en zoo ten laatste de overwinning op de overmacht behaald."

²⁾ „Quel a été le principe de notre force? Le voici; il est dans notre origine: nous sommes issus de Calvin." — Deze Calvinistische eigenaardigheid in 1861 te Genève in de Alliance Evangelique door mij vermeld en meermalen ook elders gestaafd, is kenmerkend voor onze volkshistorie. Ook thans nog.

en getuigenis zijn van ouds de ware kracht der Evangeliedienaren en discipelen geweest. O! dat de kracht van onzen Heere Jezus Christus ons getrouw make, ten dage wanneer dat getuigenis met meerder gevaar en wezenlijk lijden zoude moeten gepaard gaan, dan tot hiertoe bij de meesten onzer, en bij mij in het bijzonder, het geval was. Ons hart toch gaat open (is het niet, waarde broeder?), als wij in Gods woord lezen, wat het is, zich met al dat men is en heeft aan Jezus Christus en zijn zaligen dienst onvoorwaardelijk over te geven, geheel en al met hart en ziel en geest en lichaam de zijnen te zijn!

Ten opzichte van den toestand van het Vaderland, deel ik geheel in uw uitgedrukt gevoelen. Zoo er, te midden van de vele donkerheden en onoverzienbare bergen, maar deze hoop is, dat er een beginsel van leven in den boezem van Kerk en Natie overgebleven is en op nieuw in beweging gebracht; hoe zouden wij dan den dag der kleine dingen verachten? In dat opzicht is ook de voortgaande scheiding ¹⁾ zoo al geene onmiddellijke vrucht, toch een verschijnsel van iets goeds en wenschelijks in ons land. Hoe het zij, niet door kracht, noch door geweld zal het geschieden, maar door den Heiligen Geest. Doch ik eindig, na hartelijke groete aan uwe lieve Echtgenoot van de mijne, en van hem die zich zoo gaarne noemt enz.

P.S. Mij dunkt dat gij Bilderdijk, die overigens in zijne historie, of liever historische lezingen wel stof tot terechtwijzing gegeven heeft, niet evenzeer recht laat wedervaren, daar waar hij vaak zoo juist gezien heeft, als bv. het oordeel over het karakter van Brederode, de minschatting van het verbond, enz. ²⁾

1) Ten gevolge der in 1834 aangevangen vervolging van hen, die in verzet kwamen tegen den reglementairen regtsvorm, waar het confessioneel levensbeginsel aangerand was.

2) Da Costa heeft zich vereenigd met het oordeel over Bilderdijk, in de 2de Uitgaaft van het eerste deel der Archives.

Bilderdyk, homme d'un rare génie et d'un caractère ardent, et qui n'avait jamais

VIII.

26 Aug. 1835.

Waarde Vriend! Gaarne voldoe ik aan uw verlangen door eene opgave van de plaats, alwaar het door mij opgemerkte omtrent Lodewijk van Nassau's onderteekening der Fransche Confessie te vinden is. Zij is te vinden bij TE WATER (WILLEM) Tweede Eeuwgetijde van de Geloofsbelijdenis der Geref. kerken van Nederland bl. 131. Indien gij misschien dat boek niet bij de hand mocht hebben, zie hier de woorden en de aanhaling van zijne bron. ¹⁾

De onderteekening door dezen Vorst van onze Nederlandsche Confessie stelt TE WATER twijfelachtiger dan andere kerkelijke schrijvers, onder anderen VOET, Polit. Eccles. p. III, p. 32. Doch het blijkt thans overvloedig dat deze zich vergist hebben.

fléchi devant les nouveaux systèmes, soit en religion, soit en droit public, saisissant avec ses forces gigantesques les armes préparées par Kluit, rattachant l'étude de notre histoire aux grands principes de la légitimité et du Christianisme, fondit tout-à-coup sur ceux qui se traînaient paisiblement dans le sentier battu, troubla, terrassa ces faibles antagonistes.

Comment n'aurait-on pas repoussé avec indignation Bilderdyk, provoquant un remaniement complet de nos annales par sa violente attaque! En outre, liant le passé à des vérités universelles, il avait donné à ses principes et à ses idées une actualité menaçante. Une levée de boucliers était donc inévitable. Mais il était trop tard; le coup était porté. Bilderdyk avait dissipé le prestige d'infailibilité dans lequel l'opinion dominante avait trouvé sa sauvegarde; il avait fait sentir, même à ses antagonistes, la nécessité de revenir sur des questions qu'on avait crû décidées. Nous regrettons l'aigreur, l'amertume, qui, de part et d'autre, vinrent trop souvent changer les discussions en disputes; mais au moins, et ce fut là un gain immense, la science, longtemps stationnaire, parce qu'on croyait avoir atteint les limites de la vérité, reprit sa marche par l'impulsion du doute."

¹⁾ „Graaf Lodewijk van Nassau heeft de Geloofsbelijdenis der Fransche Gereformeerde Kerken onderteekend met de koningin en koning Hendrik van Navarre, den Prins van Condé, den admiraal van Frankrijk, Coligni, en vele andere Heeren, Edelen en andere personen, te Rochelle 18 April 1571." (*Syntagma Confessionum*, p. 87).

Ik hoop dat gij met mevrouw uwe waarde egade in goeden welstand zult geretourneerd zijn. In eenige haast schrijvende moet ik kort zijn, mij steeds aanbevolen houdende in uw vriendschaplijk aandenken, en mij teekenende van harte, enz.

IX.

12 Nov. 1835.

Waarde Vriend! Dat het onderwerp van mijne historische voorlezing juist dien avond zoo trof, was mij recht aangenaam. Uwe samenstemming met hetgeen ik daaromtrent zeide, is mij tot aanmoediging, uwe lof beschaamt mij. Ik wil de gave Gods niet te kort doen door eenen schijn van nederigheid, maar van den persoon denke toch niemand iets anders dan er letterlijk en in waarheid van is: gering en zwak!

Hoe gaarne had ik eene nadere conversatie, waarde vriend! met u verlangd. Daar zijn zoo vele dingen waarover ik zoo gaarne uwe gedachten had vernomen, en u in het vertrouwelijke gesprek naar willen vragen. Doch wij blijven op uwe, zoo het zijn mag, spoedige hervatting van het Amsterdamsche bezoek, en dan ook van u beider, hopen. En voorts wij weten, dat in alle dingen, kleine en groote, de tijden en de bestellingen in Gods hand zijn, ons ten goede. Mogten wij maar steeds letten op zijne wegen en op zijne wenken.

De uitgave der Archives is een regt belangrijke arbeid. Geef ons toch veel daarbij van het uwe. En, zoo tijd en gezondheid het toelaten, doe van tijd tot tijd weder eens uwe stem hooren, ook over de dingen van onzen leeftijd onmiddelijk. Wees met mevrouw uwe zeer geachte egade van ons beiden allerhartelijkst gegroet; gegroet in den Heere, onzen Rotssteen en eeuwige Hoop. Ontfangt ook de groetenissen in dezelfde dierbare gemeenschap, van onzen broeder en zuster Chevallier; en

breng s. v. p. de mijnen ook nog zeer bijzonder over aan den waardigen voorganger Secretan.

Groet onze gemeenschappelijke vrienden bij gelegenheid hartelijk voor mij, en geloof mij steeds, waarde Vriend! uw liefhebbende broeder in den Heere Christus.

X.

17 Nov. 1835.

Waarde Vriend! Hiernevens ontvangt gij eindelijk het belangrijk deeltje van Arnoldi ¹⁾ in dank terug. Het was mij zeer nuttig bij mijn opstel voor de Stemmen over Willem den Oude. Mag ik u thands op nieuw lastig vallen met eene vraag, het dierbaar Oranjestamhuis betreffende? Ik wenschte wel eenige uitvoerige aantekening te vinden over die voortreffelijke Keurvorstin van Brandenburg, dochter van Fredrik Hendrik (Louise Henriette), van welke die twee innige liederen in den Liederschass N°. 987 en 1067. Heeft ook Arnoldi iets over haar? — Koenen deelde mij uw gevoelen over de Pleitrede van onzen van Hall ²⁾, die ook hier veel bijval vindt. Men zegt hier vrij stellig, dat de vrije godsdienstoefening van Gouvernementswege toegestaan zoude zijn, of worden. In meer dan één opzicht zoude ik dat wenschelijk achten; ook om de meerdere ruimte, die ons alzoo gegeven wordt, om uit het geestelijk-kerkelijk standpunt de Scheiding, waar het noodig is, van hare meer dan zwakke zijde te ontdekken. — Wees met Mevrouw uwe lieve Echtgenooten hartelijk van ons gegroet, en geloof mij steeds met ware achting en vriendschap uw liefhebenden vriend en broeder.

¹⁾ Over de geschiedenis van Oranje-Nassau — Historische Denkwürdigkeiten, Leipzig 1817.

²⁾ A. M. C. van Hall, De vrijheid van Godsdienstoefeningen in Nederland verdedigd. Amst. 1835. Dit mijn gevoelen, over pleiter en pleitrede, heeft niet dan zeer gunstig kunnen zijn.

XI.

Waarde Vriend!.... Het tweede Deel van Leo's *Niederländische Geschichten* kreeg ik dezer dagen eens te zien, en verwonderde mij over de verregaande oppervlakkigheid, bij Duitschers zooveel te bedriegelijker, daar hunne wetenschappelijke vormen juist van het tegendeel eene vertooning maken. ¹⁾ Mij dunkt, dat de verkeerde indruk, dien zulk eene voorstelling onzer geschiedenis in hare tederste punten in Duitschland maken kan, behoort te worden tegengegaan. En mag ik zeggen wat ik meen, zoo is niemand daartoe beter in de gelegenheid, ja in den weg geplaatst, dan gij zelve, lieve vriend! Zoo de heer Elout, dien ik het genoegen had op mijne historische voorlezing te zien l.l. Donderdag, u mocht hebben medegedeeld wat mij, bij het roeren van dit punt met ZEd., als het ware van zelve ontviel, dan zult gij, hoop ik, mijne voorbarigheid in dezen niet hebben kwalijk genomen. In allen gevalle zult gij het wel voor geen compliment (dat tusschen vrienden, allermint Christenvrienden, geenszins te pas komt) houden, als ik u bij dezen ook rechtstreeks mijnen wensch niet verberg, dat een zoo teder punt door eene pen als de uwe, voor de geheele wereld, ook buiten 's lands, worde gehandhaafd gelijk het behoort.

Sedert onze laatste gewisselde gesprekken en brieven is er wederom veel gebeurd, bij name ten aanzien van de Scheiding, die, na het jongst publiek gemaakt besluit van Z. M., naar mijn gevoelen, niet anders dan meer en meer veld zal winnen, en zich juist door den tegenstand des te krachtiger ontwikkelen. Dit Besluit bedroefde mij zeer, in meer dan één opzicht, vooral ook om de belemmering, die de bemoeijing der wereldlijke macht

¹⁾ Het werk van den hoogleeraar Leo is een treffend voorbeeld tot welk een *ne c plus ultra* van *averechtsche* voorstelling een *scherpzinnig* en geleerd historischrijver, door gebrek aan nauwkeurig onderzoek en door hartstochtelijk voortredeneren op onjuiste premissen, kan worden verleid. Een lofrede op Alva en een hekelschrift op Willem I! — Zie evenwel hierna, blz. 26.

te weeg brengt in het onderzoek der zaak zelve op gronden van Gods Woord, en van zijne leeringen en leidingen. Doch wat zullen wij zeggen? Bij het smertelijke der ontbinding niet slechts van kerkelijke, maar ook ten deele van broederlijke eenigheid, zij ons oog des te meer gericht op dien volheerlijken Koning en Heere zijner Gemeenten, die niet door kracht noch door geweld, maar door zijnen Heiligen Geest werkt en redt.¹⁾ Hij, die de wereld intrad in de gestaltenis van een arm en hulpeloos kind, om haar op den God dezer wereld te heroveren, Hij maakt ook die Gemeente gelijkvormig aan zijne eigene vrijwillige vernedering en geringheid. Mijne hoop op eene gewenschte herstelling van het aloude drievoudig snoer, voor dat de groote en alles vol-eindende dag zijner heerlijke komst zal dáár zijn, wordt nog door alles wat ik zie gebeuren niet geschokt, maar eerder bevestigd. Doch ook die hoop wordt in mij, niet dan in onuitsprekelijke zwakheid, gekoesterd. — Wees met uwe lieve Echtgenoot innig van ons gegroet. De heerlijke Kerstfeestdag zij u en ons allen gezegend. O! die groote verborgenheid der Godzaligheid! God geopenbaard in het vleesch! En dan Jes. IX: 5, 6; Rom. I: 3. Hebr. II: 16. 2 Tim. II: 8. Openb. XXII: 16. De Zone Davids, de Koning Israëls! de Koning der Koningen, de God der gantsche aarde. In deze waarheid ligt toch de oplossing van alles. Ik verblijf hoogachtend en heilbiddend uw liefhebbende vriend en broeder.

Amst. 21 Dec. 1835.

1) In de Nederl. Stemmen werd steeds, ook bij verschil van kerkregtelijke beschouwing, de broederhand aan de Afgescheidenen gereikt, en een woord van verontwaardiging aan hunne vervolgzieke wederpartijders gerigt. Bijv. II: 73 en V: 72.

1836.

XII.

Van April tot October 1836 deed ik eene reis voor het Huis-Archief des Konings (Verspr. Geschriften, II. p. 263—280). De drie eerste maanden bleven wij te Parijs. Het Babel onzer dagen was voor ons rijk aan treffende bewijzen van hetgeen Guizot omtrent le Réveil Chrétien en France (Méditations II) vermeldt. Door persoonlijke kennismaking met Frédéric en Adolphe Monod, Verny, Grand-Pierre, Audebez, Mlle. de Chabaud-Latour en anderen; ayant la passion du salut des âmes en voorbeelden van geloof in de liefde werkzaam.

28 Mei 1836.

Waarde vriend! Ik zal wegens mijn langdurig uitstel in het beantwoorden van het precieus geschenk uwer Archives Dl. III en van uwe daarbij gevoegde innig aangename letteren geene verontschuldigungen maken. Aan onverschilligheid zult gij toch wel mijn stilzwijgen niet toegeschreven hebben; en waar de broederlijke betrekking in Christus alle verzuim bedekt, daar zijn verschooning en koud en levenloos. Het wordt evenwel tijd, en meer dan tijd, dat ik mijn hart eenige voldoening geve in de uitdrukking allereerst mijner gevoelige erkentelijkheid voor de bewijzen van vriendschap, die ik niet ophoude van u te ontvangen, al is ook doorgaans onze briefwisseling niet zoo aanhoudend, en het persoonlijk verkeer zóo veelvuldig, als ik wel voor mij zelve zoude verlangen. Doch wie mag zich minder deswege beklagen dan ik, die in beide opzichten zoo veelsins mijnen lieven vrienden en broederen in

Christus een schuldenaar ben? Mijne groote of liever vreemde zwakheid van gezondheid en gestel zijn wel voor een gedeelte de voorname oorzaak van dit mijn achterblijven; doch ik verwijte het mij desniettemin dikwijls. Intusschen was ik in deze laatstverloopene maanden ten aanzien van ziel en ligchaam beide, in drukkender gesteldheid, dan ik mij immer herinner geweest te zijn. De eerst zoo gevaarlijke, naderhand langdurig kwijnende toestand mijner dierbare Echtgenootte heeft mij op eene wijze ondermijnd, die ik niet onderneem te beschrijven. Doch de Heere heeft het met mij gemaakt naar zijne groote goedertierenheden. Ik mocht mijne geliefde levensgezellin als uit de poorten des doods terug ontfangen, en tot op dit oogenblik mij in haren steeds vorderenden welstand verheugen. Wat zal ik mijnen God voor deze zijne onuitsprekelijke weldaad vergelden? Ik weet, lieve vrienden! dat ik deze uitboezeming richt tot harten, die mij verstaan. Gij hebt het ondervonden, wat het is, voor elkander in bekommering des levens te verkeeren ¹⁾, en de aandoenlijke belangstelling in de brieven van u beiden meermalen uitgedrukt, verzekert mij, dat ook de uitdrukking mijner vreugde u niet onwelkom zal zijn. Ontfangt voor die belangstellende liefde onzen innigen dank! Ik behoor tot die meer zwakke broeders, voor wie de gemeenschap der gewaarwordingen met andere, niet slechts een genoegen, maar eene behoefte is. Zeg ik te veel, wanneer ik mij van mijne zijde in de wegen en leidingen van broederlijke vrienden eene belangstelling toeschrijf, zonder welke het leven mij maar ten halve leven zijn zoude; hoe weinig dan ook dit woord van leven bij iemand van mijnen tegenwoordigen levenstoestand te beduiden hebbe? Doch neen! ons leven, ons wezenlijk leven is met Christus verborgen in God; en het is tot dat leven dat onze broederlijke gevoelens en aandoeningen behooren. Dat was mij weder zeer bijzonder levendig bij het lezen van uwen brief, waarde vrienden! aan onzen de Clercq, dien hij mij wel wilde me-

¹⁾ Zinspelend vooral ook op mijne langdurige krankheid 1832/33.

dedeelen, op een oogenblik, dat een meer dan gewone indruk noodwendige behoefte was voor mijne ziel. De détails van uwe ontmoeting van Malan ¹⁾ deden mij regt goed, en ik verblijdde mij op nieuw in Hem, die uit onbeschrijflijke liefde zijnen discipel met de vraag bemoedigde: Hebt Gij mij lief? Moge het u op uwe belangrijke, maar soms misschien wel eens aandoenlijke reize meer-malen gebeuren door zulke zielsterkende verkondigingen gesterkt te worden, als u van tijd tot tijd te Parijs reeds te beurt vielen. Gij zegt wel, lieve vriend! het Babel onzer dagen! maar waar de Heere toch ook de zijnen heeft en meer en meer te zamen brengt, wier aangezicht naar Jeruzalem gekeerd is. Mochten derwaarts onzer aller harten gericht zijn, en de stem van de wederkomst hares Grooten Konings in onze harten weêrgalmen door het geloof! — Doch het wordt tijd dat ik terug keere tot het onderwerp, waarmede ik deze letteren meende aan te vangen: met wat genoegen ik dat hoog belangrijke en in allerlei opzichten recht rijke III^{de} Deel uwer Archives bezig ben te lezen. Ik zeg: bezig ben; want ik ontving het mij anders zoo welkom geschenk in eenen tijd, dat ik mij tot geenerlei inspanning of zelfs uitspanning, in lezen of schrijven in staat bevond, en ofschoon voor het uitwendige gezond, in een staat van *dépression* van alle mijne vermogens verkeerde, waaruit ik eerst sedert eenige weken een weinig herademe. Ik ondervind hierin weder magtig de getrouwheid onzes Gods. Bij de hervatting van mijn historisch collegie ontving ik ook weder eenige vernieuwde opwekking in het gestel, en ik maakte van deze gunstiger omstandigheid weldra gebruik, om mij met het lezen uwer schoone Inleiding, ettelijke brieven, en de in belangrijkheid steeds toenemende aantekeningen op die brieven, te verlustigen. Van harte wensche ik u geluk met de voortzetting van dezen gewichtigen en voor hart en verstand uwer lezers even opleidenden arbeid. In bijzonderheden te treden laat het bestek van deze letteren niet toe. Mij

¹⁾ César Malan, dien wij, na eene treffende Evangelieverkondiging over de vraag: Hebt gij Mij lief? hadden ontmoet.

dunkt, wij zouden mondeling over zoo vele met hartelijk genoeg in gesprek treden. Doch laat ik toch nog met een woord mijne zamenstemming uitdrukken met uwe terechtwijzing van Leo ¹⁾), die, dunkt mij, niets beter te doen heeft, dan ook in dezen zijn voorbarig oordeel terug te nemen, en aan miskende waarheid hulde te doen. Gij hebt in deze bladen het karakter van onzen onsterfelijken Vader des Vaderlands regt overtuigend op nieuw gevindiceerd en niet het zijne alleen, maar ook dat van andere Protestantsche vorsten dier dagen, waaromtrent ik met velen minder bestemde denkbeelden had. In Leo's redeneeringen heeft mij niet slechts het hatelijke, maar ook het platte en regt vulgaire der uitdrukking, zoo wel als het bekrompene der inzichten zeer gehinderd. Doch ik houde hem wel voor den man, die door eene bescheidene en krachtige wederlegging gewonnen kan worden ²⁾).

¹⁾ Archives, III. p. LXIV—LXXXIX.

²⁾ Leo heeft het oordeel bepaaldelijk over Willem I, (wel is waar, veel te weinig) merkbaar verzacht.

In 1840, bij de 2de uitgaaf van zijn Lehrbuch der Universal-Geschichte, is een noot gevoegd, waarin hij, met uitstekende beleefdheid jegens mij persoonlijk, zich aldus uitlaat: „Oranien hat Deutschland nichts zu Gute gethan, und ich bin weder ein Niederländer von Geburt, noch den Nassauischen Hause für irgend Etwas zur Pietät verbunden. Ich kan unter diesen Umstände den von Herrn Groen van Prinsterer gegen mich angeführte Gründen nur zugeben, dass ich 1. allerdings glauben will, dass Oranien im Fortgange dieses Kampfes, bei dem er fortwährend durch die Kirche Verbundeten suchen musste, im Fortgange eines Kampfes, der ihm selbst oft in so grosse Bedrängnisse brachte, sich allmählig gegen Ende seines Lebens in einer ernsteren religiösen Ansicht menschlicher Dinge hingeneigt habe. 2. kan ich zugeben und mus ich zugeben, das meine Darstellung der Niederländische Verhältnisse zu Oraniens Zeit in leidenschaftlicher Sprache abgefasst ist... Ich bin zuweilen etwas erreigbarer Complexion als die meisten Menschen und würde nur mittelst einen Art Heuchelei mir den Rum eines gescheidten Schriftstellers erwerben können... Ausserdem habe ich jene Partie meiner Niederländischen Geschichte geschrieben, während der niederträchtigste Liberalismus halb Europa in Bewegung setzte, und die Zeitbegebenheiten haben damals lange mich in einen vollkommenen krankhaft aufgeregten Zustand versetzt. Abgesehen von diesen beiden Zugeständnissen, sehe ich aber durchaus nicht ein, worin mich Herr Gr. v. Pr. irgend widerlegt hätte wie man das in denselben Literaturzeitungen wohl angegeben gefunden habe.“

Ondervind lieve vriend! in uwe tegenwoordige nasporingen, en al hetgeen daarmede op uwen weg verbonden is, de meeste aanmoediging en voorspoed in alle opzigten, en bovenal dien zegen van Boven, zonder welken geen arbeid de rechte vruchten dragen kan, noch voor uw hart als voor het mijne, wezenlijk genot verschaffen.

Het uitzicht, dat uwe letteren ons openen, van u bij de terugreis in de aanstaande herfst, ook eens met uwe waardige Echtgenoot te mogen hier verwachten, is ons allen, mij in het bijzonder, regt aangenaam. Het tegen Augustus bepaalde vertrek van onze lieve vrienden Capadose daarentegen zeer aandoenlijk voor mij, die zoo bij uitstek het spem inchoare longam ben afgewend. Zoo gij Genève bezoekt, groet toch, bid ik u, de lieve vrienden en broeders aldaar op het innigst van mij, en dank nogmaals Merle voor zijne heerlijke *Histoire de la Réformation*. Moge hij bekrachtigd worden om dezen uitnemenden arbeid te volbrengen ¹⁾. Nu, beste broeder! wees Gode en den Woorden zijner genade van harte bevolen, en gedenk ook in uwe gebeden aan uw liefhebbenden vriend.

¹⁾ Voortreffelijk en zegenrijk bovenal is dit werk geweest. Vooreerst omdat het door de aanschouwelijke voorstelling van het gebeurde, voor een zeer uitgebreid publiek buitengemeene aantrekkelijkheid had. Ten anderen, omdat, in de gemoedsverandering van Luther de geschiedenis der Reformatie afgespiegeld wordt, en het veelzins miskend karakter van de Hervorming aan het licht komt. Treffend uitgedrukt door Da Costa, in de Vijf en twintig jaren:

„Geloof! — De zaligheid is in geen doen gelegen
Van menschen. Ze is Gods werk. Gerechtigheid en heil,
Voor schat noch wijsheid, voor geen boete of afsaat veil,
Is gave van zijn liefde aan zondaars. 't Eeuwig leven
(Geloof in Christus en Zijn zoenbloed!) is gegeven.”
Dat Woord werd leven in zijn ziel, wordt in zijn mond
Een overwinnend zwaard. — Hervorming! 't was uw stond!

1837.

XIII.

Woensdag avond 31 Januari. ¹⁾

Beste Vriend en Broeder! ...Ik ben nog steeds levendig bezig met de zaak der armen in Nederland, bepaaldelijk in Amsterdam. Mijn hart is er vol van en uit de menigte wenken en aanduidingen Gods sprekende, vond ik dezen avond bij van Eik insgelijks lieflijken weerklank.

Met Koenen ging ons eerste buurtbezoek niet zonder zegen. Het is mij eene zaak, als in der tijd die van S. Omer. ²⁾

Tijd en wijze kunnen wij niet bepalen. Maar ik weet dat ik deze behoefte niet heb uit mij zelven. De woorden Gods worden mij levendig, zooals ik ze nimmer zag: 2 Cor. VIII: 9. Matth. XXV: 33 tot den einde. Velen zoeken het ver en het is nabij. De werkzaamheid der liefde moet zich niet slechts uitbreiden naar Genève enz., maar tevens concentreeren in de nabijheid. Zoo God met ons is, dan zullen de Christenen toonen, dat er meer wijsheid is in een enkelen wenk van hunnen Heer dan in alle menschelijke politieke oeconomie, en arm-taxes en coloniën en wat niet al. ³⁾ De armen moeten gediend worden, niet

¹⁾ Zonder jaartal. Misschien van later tijd.

²⁾ Bij het werk der Evangelizatie van de kriegsgevangenen uit het kasteel van Antwerpen.

³⁾ Dit zelfde denkbeeld, „geen doeltreffende staathuishoudkunde, zonder het Evangelie” bij Chalmers aldus: Een goeden zedelijken toestand van menschelijke wezens

blootelijk onderhouden. Hoe verlang ik eens met u en de vrienden te spreken. Ik gevoel dat de zaak van alle kanten op ons gelegd wordt — en tot eenen zegen. — Gij zult zeggen: Ik spreek wat opgewonden, en onder eene impressie. — Neen!...¹⁾

Hiernevens mijn opstelletje ter inleiding voor de lijdensweken. Misschien schrijf ik voor de volgende maand iets uitvoeriger over het dierbare onderwerp.

XIV.

11 Jan. 1837.

Waarde Vriend en Broeder! Dag aan dag sedert uw zoo gewenscht bezoek in deze stad, stelde ik mij voor u te schrijven. En reeds zijn wij tot in de tweede week des nieuwen jaars gevorderd, zonder dat daar iets van kwam. Ik had en heb het steeds nog al druk met mijn tegenwoordige werkzaamheden. Uwe belangstelling daarin, vooral in de voorlezing over *Bilderdijk's Heldendicht*, was mij recht aangenaam en aanmoedigend. Ik

houd ik voor onmogelijk, waar de hulp der Godsdienst niet ingeroepen wordt. De tijdelijke zegeningen, die het onbedriegelijk deel zijn van een deugdzaam en behoorlijk onderwezen volk, de algemeen verspreide welvaart en tevredenheid, die overal gezien wordt waar de veredeling van het karakter met de ontwikkeling van het verstand gelijken tred houdt, zijn een toelichtend voorbeeld van hetgeen de H. Schrift zegt: „zoek eerst het koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden,” en: „de Godzaligheid is tot alle dingen nut, hebbende de belofte des tegenwoordigen en des toekomenden levens.” Wederzijdsche minachting van Economisten en Evangelisten is beklagenswaard. Aan den eenen kant moet de behartiging gewaardeerd worden van al wat tot den eigenlijken werkkring der Staat-huishoudkunde behoort, en daarentegen kan alleen de verkondiging van het Evangelie den standaard verhoogen der zedelijkheid van het Algemeen en dus de heerlijke vereeniging aan het licht brengen van algemeene welvaart en Christelijke welgezindheid.” Zie deze en andere soortgelijke wenken van Chalmers in *Grondwetsherziening en Eensgezindheid*, p. 246—249.

¹⁾ Onder anderen was er spraak van, zoo als da Costa het uitdrukt, „een soort van stedelijk colportage uit de gemeenschap.”

ondervinde veel ondersteuning bij dat alles in mijne zwakheid van gestel en buitendien zoo veelvuldig gebrek.

Doch laat ik nu niet uitstellen, u in de allereerste plaats met uwe lieve echtgenootē onze innigste heilbede te brengen bij den jaarkring, dien het ons weder gegund werd in te treden. Moge hij ons vruchtbaar zijn in alle geestelijke zegeningen in Christus; onder deze toch zijn ook onze tijdelijke wegen, hetzij van strijd of vertroosting, naar dat Hij weet dat het ons goed is, begrepen.

Word ook zelve, waarde broeder, bij voortduring gesterkt in uwen hoogstbelangrijken arbeid, en in al hetgeen waarin het God behaagd heeft of nog behagen moge u te plaatsen, tot zijns naams eere, en boven alles dierbare dienst. Onze de Clercq was eenige dagen onwel, sedert Zondag gaat hij weder uit. Ik hoop hem heden avond te ontmoeten bij onzen lieven en wakkeren medearbeider Koenen, die heden zijn 28ste jaar vervult. Wees van hem, van Chevallier, van ons allen hartelijk gegroet; en groet s. v. p. voor mij uwen waardigen voorganger Secretan, en al de vrienden, onzen van Hall ¹⁾ (bij gelegenheid), vooral niet te vergeten, over wien het mij aangenaam was laatst met u zoo eenstemmig te spreken, gelijk in het geheel over de Scheiding en de behandeling die deze onze broeders ondervinden. De Heere keere het alles ten beste en vereenige ons allen door zijnen Geest in een zelfde Hem alleen welbehagelijk geloof, een iegelijk naar zijne gave en naar zijne roeping, tot den ons allen voorgestelden strijd. Wij begeeren verlangend naar het ons van u ter lezing beloofde verslag ²⁾, dat in het instituut, inzonderheid mede aan onzen de Clercq, zoo veel genoegen gaf.

Het deed mij leed bij uw anders zoo aangenaam verblijf, niet meer in de gelegenheid geweest te zijn, u over meer dan één belangrijk punt te hooren. Mijne vrienden doen mij waarlijk te veel eer aan, zich zoo gereedelijk onder mijn gehoor te plaatsen. Ik heb in zoovele opzichten eerder noodig auditor te zijn! Nu,

¹⁾ Onzen van Hall, toen in 's Hage woonachtig. Zie blz. 18.

²⁾ Over de reis ten dienste van het Huis-Archief.

lieve vriend! wij blijven op de hervatting van uw altijd te kort bezoek 't uitzicht behouden. Mag ik thans nog zoo vrij zijn, u met mijne historische genealogische liefhebberij lastig te vallen? Ik kwam daar weder in bij gelegenheid van mijn opstel over de Joden, en nu kan ik den trek niet wederstaan om eene en andere bijzonderheid, onze familiën rakende, nader op te sporen. 1 Tim. I: 4 leeren mij de uitleggers, (vooral die zalige Bengel) tegen dit vak van onderzoek niet gericht te zijn, maar tegen de genealogiae Aeonum. Integendeel is de genealogie der geslachten in de Schrift het fundament van chronologie en historie. Evenwel kan men met zulke liefhebberijen als mijne Spaansch-Portugeesche nasporingen ook soms te veel ophebben. Ik meen intusschen dat dit, sedert jaren, het geval bij mij niet meer is. Doch ik moet eindigen, mij teekenende van ganscher harte heilbiddend uw liefhebbenden vriend en broeder.

XV.

* * Deze brief betreft het overlijden van mijn Vader. Wat hij voor mij geweest is, waag ik niet te schetsen. Doch er zijn er die, zelf, of althans bij overlevering, weten met welk eene liefde en hoogachting hij, in velerlei betrekking, doch vooral ook als kundig, scherpziend en christelijk geneesheer, gedurende eene reeks van jaren, gewaardeerd werd. Minder bekend is het dat 's Gravenhage ook aan zijn initiatief (in overleg met een der klokste vaderlandsche mannen van 1813, bezielend hoofd der Scheveninger Oranje-bevolking, Pronk genaamd), de onberekenbare weldaad der Zeebadinrigting te danken gehad heeft.

Waarde Vriend! Wij ontvingen met hartelijke deelneming het treurig bericht van den slag, die uwe ouderlievende harten trof. Wij meenen ons te kunnen voorstellen, hoedanige aandoeningen u daarbij vervullen. Deelnemende in uwen rouw, hoe, zouden wij het niet in de vertroosting die u daaronder mag te beurt vallen?

Waar Christus de Hoop was, daar is de dood de doorgang ten leven. Moge ook uwe geachte familie in hare billijke droefheid

de dierbaarheid van dezen troostgrond of kennen, of door dezen slag zelven nog meer leeren kennen, zooals dit door goddelijke ontfermingen uw deel mocht worden. Hij zelve, die alleen die genade kon schenken, vernieuwe ze ons telkens, ja dag aan dag, en uur aan uur door de kracht van den Heiligen Geest. Wij twijfelen niet of de broederlijke toespraak van lieve vrienden in uwe nabijheid, zal u in deze dagen eene dikwerf vervulde behoefte geweest zijn; en dat inzonderheid mede uw waardige huisvriend en onze voorganger Secretan ook in deze omstandigheden zich, naar zijn hart, zal gekweten hebben van die bediening, welke hij zoo gaarne aan de huizen, evenzeer als in het openbaar vervult. Ontvangt, lieve vrienden in den Heere! onzen innigen rouw-, troost-, en liefdegroet, en gelooft ons uwe teeder aan u verknochte vrienden in de gemeenschap der eenig ware Hoop.

Amsterdam, den 1sten Maart 1837.

XVI.

18 Julij 1837.

Waarde Vriend! Alleraangenaamst werd ik l.l. Vrijdag bij onzen lieven broeder de Clercq door het present exemplaar van uw gewichtig boekje ¹⁾ verrast. Ontvang mijnen hartelijken dank voor de toezending en de aangename daarbij gevoegde letteren, maar vooral en in de eerste plaats voor de uitgave zelve

¹⁾ De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het staatsregt getoetst. Oorspronkelijk eene Memorie aan den Koning. Eerst door mij in het licht gegeven, nadat er, door het lang onafgedaan blijven bij het Ministerie van Justitie, indien al op eenige, voorzeker op spoedige tegemoetkoming in eene zaak, die geen uitstel mogt lijden, geen de minste kans was. Verbazing, ook verbolgenheid van menigeen, wiens welwillendheid door mij op prijs gesteld werd, was het onvermijdelijk gevolg. Thorbecke bestreed mij le Journal de la Haye. Het was den aanvang van onzen veeljarigen strijd over de verhouding van Staat en Kerk. De brief van Falck (28 Sept. 1837) aan Thorbecke, waarbij hij voor het toegezonden opstel dank zegt (Brieven van Falck N°. 167) bewijst dat hij over de maatregelen der Regering zeer verstoord was. Niet onwaarschijnlijk is het dat hij, gelijk men beweert, uitriep: „Ik schaam mij Hollander te zijn.”

van dit krachtig getuigenis. Laat mij in plaats van allen verderen lof u alleen mogen zeggen, dat mij de lezing wèl deed aan het hart, en mijnen wensch niet slechts maar mijne verzekerde hope uitdrukken, dat dit woord, zoo zeer ter rechter tijd gesproken, niet vruchteloos geuit zijn zal.

Met genoegen zie ik dat gij in onze Stemmen blijft belang stellen. De stukken van Koenen in ons nummer over Augustus zullen u, even als zij ons waren, zeker bijzonder welkom zijn (het 3de art. over de Bijbelvertalingen, en de recensie der Prijsverhandeling van v. d. Willigen ¹⁾). Wat het Epische fragment van Bilderdijk aangaat, ik heb zeker nog wel het plan om daarvan iets meer voor de uitgave gereed te maken, doch geheel onbepaald hoe of wanneer. Voor onze Stemmen kwam mij alleen het slot geschikt voor. De terugvinding van het geheele plan des dichters in de aanduidingen, die het fragment reeds bevat, was ook voor mij zelf wel het belangrijkste gedeelte van dezen allezins uitlokkenden arbeid...

Van harte hoop ik dat onze geachte vriend en voorganger Secretan baat vinde te Aken. Met verblijding des harten verneem ik den invloed van zijne prediking, en huiselijke Bijbeloefening op velen. Hij worde zijnen vrienden, zijne gemeente, en ik mag er bijvoegen ons dierbaar vaderland, nog lang gespaard.

Nog een woord omtrent de commissie, die gij zoo goed waart mede te nemen ten aanzien der Portugeesche Deelen. Het was wel nimmer mijn denkbeeld geweest u lastig te vallen met het nazien zelve, veel minder het overschrijven der plaatsen; maar alleen u te verzoeken, iemand die daartoe geschikt mocht zijn voor mij in het werk te stellen. Intusschen ben ik door intermediair van Koenen, en de vriendelijke bereidwilligheid jegens onzen vriend van den heer Holtrop ²⁾ reeds geholpen met de inzage zelve

1) Over het eigenlijke wezen des Christendoms, door Teylers Godgeleerd Genootschap bekroond. Waarin het wezen des Christendoms verdween.

2) De verdienstelijke en altijd dienstvaardige bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek. Zie bladz. 29.

van een paar deelen. Voor het overige was de gandsche zaak een voorbijgaande liefhebberij, een uitpluizing van enkele détails, in verband staande met vroegere onderzoekingen betreffende mijne natie in het Schiereiland. Men kan zich in dergelijke naspeuringen ook wel eens te diep begeven; doch wordt dan ook wel weder daarvan door noodiger studiën afgebracht.

Mogen de uwen in alle opzichten steeds even voorspoedig en voor velen nuttig blijven, als zij zoo blijkbaar waren tot op dezen dag.

Groet innig van ons uwe hooggeschatte echtgenooten en geloof mij steeds uw liefhebbende vriend en broeder.

XVII.

31 Julij 1837.

Waarde Vriend en Broeder! Naauwelijks had ik u den dank gebracht voor uw gewichtig boekje tegen de vervolgingen, of ik zag mij met een nieuw geschenk uwer vriendschap vereerd.¹⁾ Behoef ik te zeggen, hoe ook dit mij welkom was, en door inhoud en vorm mij aan uwen belangrijken arbeid in het koninklijk Archief als het ware op nieuw verbond en boeide. Naar mijn gevoel en de stichting (want dus mag ik het in den eigenlijken zin noemen²⁾)

1) Het 4de deel der Archives.

2) Met stichting in den eigenlijken zin wordt hier vooral gezinspeeld op hetgeen aan onze volkshistorie, in verband met de verwachtingen van Willem I (in een brief aan graaf Jan) ontleend wordt.

„Il me souvient à ce propos de ce que aultrefois je vous ay dict, que l'on pourrait maintenir ce pays contre toutes les forces du Roy d'Espagne l'espace de deux ans, mais qu'alors aurions nécessairement besoin d'estres secourus, oires que Dieu le peult maintenir sans aultre secours, ainsi qu'Il a fait jusques icy, mais j'en parle humainement; et comme les deux ans s'en vont de brief expirer, il serait plus que temps que quelques Princes et Potentats nous eussent tendu la main; que s'il ne se trouve aucun de cette volonté et que par faulte de secours nous nous allions perdre, au nom de Dieu, soit! Toujours aurons cet honneur d'avoir fait ce que nulle aultre nation n'a fait devant nous, assavoir de nous estre defendus et maintenus, en un si petit pays, contre si grands et horribles efforts de si puissans ennemis, sans assistance quelconque. Et quant les pauvres habitants d'ici, délaissés de tout le monde, voudroyent toutesfois opiniasttrer, ainsi qu'ils

bij het lezen uwer Introductie genoten, overtreft wederom dit vierde deel zijne reeds zoo voortreffelijke voorgangers werkelijk.

Word steeds meer en meer in uwe zoo belangrijke werkzaamheden gesterkt, en door de zamenstemming aller weldenkenden, zoowel als door de tegenstreving der wederpartijders, bemoedigd en opgewekt.

Behalve de uitdrukking van mijnen hartelijken dank voor het belangrijk geschenk wederom van dit deel der Archieven, strekken deze regelen ten geleide van een voor enkele vrienden, bestemden afzonderlijken afdruk van het IVde deel der Brieven van Bilderdijk, welken ik aan de vriendelijke attentie van onzen Messchert verschuldigd ben, en waarvan het mij een waar genoegen is u een exemplaar aan te bieden.

Ik verblijf enz.

XVIII.

26 Sept. 1837.

Waarde Vriend en Broeder! Heb dank voor de dubbel verplichtende toezending van het Journal de la Haye van

ont fait jusques à maintenant, et comme j'espère qu'ils feront encore, et que Dieu ne nous veuille chastier et du tout perdre, il cousteroit aux Espagnols encore la moitié d'Espagne, tant en biens qu'en hommes, devant qu'ils auroient fait la fin de nous."

"Ce sont là", voegde ik er bij, „des accents prophétiques. Et cependant le Prince, pénétrant dans l'avenir, restait en deçà de la réalité. Il ne prévoyait pas que bientôt sept provinces seroient indépendantes; que leur République, renversant la puissance de ses ennemis jusqu'au bout du monde, couvrirait les mers de vaisseaux; que l'Espagne, affaiblie, humiliée, se verroit réduite à sanctionner cette union; et qu'un jour, menacée par la France, elle n'auroit que la Hollande pour la sauver. Les bénédictions de Dieu envers ceux qui le craignent, surpassent les espérances de l'homme. Il réalise dans tous les siècles les promesses qu'Il mettait dans la bouche des Prophètes d'Israël: „Ceux qui te font la guerre, seront comme ce qui n'est plus, car je suis l'Éternel ton Dieu, Celui qui te dis: Ne crains point, c'est Moi qui t'ai aidé. Ne crains point, Je t'aiderai, dit l'Éternel."

23 dezer. ¹⁾ Ik had even te voren uwe gewichtige wederlegging met de Cesaropapistische artikelen zelve gelezen, en mij bij de vergelijking zeer verheugd. Gij zult ook in de Beschouwing der Tijden van October nog een hartig woordje over de aangelegenheden vinden, van onzen de Clercq. Waarlijk! tegen het rampzalig stelsel van het gouvernement (in kerk en staat!) getuigenis te geven, is broeder- en burgerplicht. En evenwel! ik zoude wel wenschen dat er tot vaststelling van de positie der niet-gescheidenen nog iets meer gedaan werde, dan het protest tegen de aanmatigingen van binnen, en de vervolgingen naar buiten.

Behoorden wij, die in de historisch-Gereformeerde kerk gebleven zijn, niet eene meer uitgewikkelde belijdenis te doen, zoowel van hetgeen wij met de scheidende gemeen hebben, als van de overtuiging, die ons van hen onderscheidt? Wij strijden anders, dunkt mij, meer tot verdediging der broederen en onzer medeburgers, dan tot rekenschap van ons eigen geloof.

Wij houden onze Kerk in Bestuur en leer voor diep vervallen, maar herstelbaar. Wij gronden dit ons gevoelen van herstelbaarheid, dunkt mij, op het aanwezen van een aantal geloovige belijders en leden, die binnen de muren van het synodale kerkbestuur, nog in waarheid Christus toebehooren, en een Christelijk Gereformeerd lichaam uitmaken. Het bestaan van zulk een lichaam moet, dunkt mij, openbaar geconstateerd worden. Dit geschiedt, of door eenen uitgang door scheiding, of door eene verklaring, die zoowel de positieve belijdenis van ons geloof, als het protest tegen het werk des ongeloofs en der ontrouw bevat. Dit, dunkt mij, is het groote voorrecht van de Société Evangelique te Genève. Wij blijven in de historische kerk, heeft men daar gezegd, doch zonder aan de opgedrongen dwaalleer of hare uitspruitsels ons verbonden te achten, en als belijdende, leerende en verkon-

¹⁾ De artikelen tegen Thorbecke en den hoofdredacteur (Mr. Box), zijn opgenomen in mijne *Verspreide Geschriften*, II. p. 49—77. De aanvang was: „Je n'aime pas la polémique, je m'y résigne.” Een zinspreuk waaraan ik dikwerf (sommijds met sterken weerzin) getrouw bleef.

digende de tegenovergestelde Waarheden. Ik weet dat hier te lande de gelegenheid anders is; dat eene dergelijke Maatschappij hier misschien geheel niet te huis behoort. Maar God heeft voor ieder land en tijd ook weder een bijzonderen weg. En daar is toch ook hier wel mogelijkheid, om hetzelfde in het wezen der zaak te doen, schoon dan al niet hetzelfde in den vorm. Zoude het niet wenschelijk zijn, dat degenen die het met de Gereformeerde kerk wel meenen, degenen, die noch de scheiding, noch de synodale usurpatie, noch den teruggang tot de oude vormen willen, zich wat nader verstonden over hetgeen positief hun gemeenschappelijke wensch, uitzicht, overtuiging is, ten aanzien van het wezen, zoo des Gereformeerden geloofs, als der Gereformeerde kerk. Zoude daartoe de zamenkomst van een aantal derzulken (klein of groot, naar dat het in den weg mocht liggen), niet wenschelijk zijn, ten einde voor het minst elkan- der gehoord hebbende, tot het resultaat te komen, dat wij het waarlijk eens zijn omtrent — en gronden hebben voor — de wachtende en lijdelijke positie, die wij ten aanzien van ons eigen kerkelijk bestaan behouden?

Het zijn slechts een paar invallende gedachten, en alles behalve een dadelijk voorstel tot iets dergelijks, dat ik hier uit de pen laat vloeien; eigenlijk eerder om denkbeelden van mijne meer met den eisch der zaken bekende vrienden uit te lokken, dan wel om de mijne, die nog zoo zeer onbestemd zijn op dit punt mede te deelen. Hoe gaarne vernam ik niet eens uw idee over deze bijzondere zijde van eene aangelegenheid, die ons allen in zoo vele opzichten ter harte gaat!

Met recht veel genoeg zag ik ll. Zondag den prediger Lohr ¹⁾ bij mij, die mij uwe letteren bracht. Het speet mij zeer, dat zijn tijd zoo beperkt was, en ons gesprek meer of min belem-

1) Predikant te Cassel, in het gevangenhuis; mij bekend geworden tijdens mijn verblijf te Cassel in 1836; met Christelijke liefde en onmiskenbaren zegen, in een veelzins moeilijken evenzeer als belangrijken arbeid, werkzaam.

merd door het tusschenspreken van den broeder, die hem introduceerde, een wat drukken man in de conversatie.

Bähler is thans op Rijngeest. Ook te Leijden vond hij veel belangstelling, zoo ik voorloopig vernam. In België vordert de goede zaak des Woords machtig, zoo wij uit een brief van Tiddy ¹⁾ zagen. Men schijnt daar te blijven bij het gevoelen, dat B. zich aan het onderwijs moet toewijden, en Londen bezoeken.

Capadose ²⁾ en geheel het rouwende gezin zullen waarschijnlijk morgen reeds te Middachten vereenigd zijn. De Heere ondersteune zijne diep geschokte, maar ook goddelijk vertrooste ziele.

Mijne historische voorlezingen zijn ll. 31 Aug. weder aangevangen. Ik zond Koenen eenige Programmata voor de vrienden in den Haag. Wees met uwe lieve echtgenoot innig van mij gegroet.

XIX.

* * Onder de velerlei kritiek van mijn kerkregtelijk geschrift was, ook als officiële verdediging van het Gouvernement, zeer gewichtig: Het Staatsregt in Nederland, vooral met betrekking tot de Kerk en de handelingen der vergadering ten opzichte der Afscheidenen, nader toegelicht door Mr. A. W. van Appeltere, Referendaris bij het departement van Justitie, 1837.

4 November 1837.

Waarde Vriend en Broeder! Ik dankte u nog niet (dat is te zeggen, met de pen) voor de toezending van uw afdoend dupliek in het Journal de la Haye, en voor de aangename letteren, die hetzelfde begeleidden. Moogt gij, lieve vriend! verder en steeds inniger gesterkt worden in dezen goeden strijd, waardoor gij in de hand van God voor zoo menig een in ons land tot een opwekkend en bemoedigend teeken werdt; ik gevoel zeer

1) Agent van het Britsche Bijbelgenootschap te Brussel.

2) Na het overlijden zijner echtgenoot.

levendig, ten koste van hoedanig een strijd ten aanzien van eerbiedwaardige en tedere betrekkingen. Doch welgelukzalig is de keuze van Christus en zijne zaak, boven alle banden en boven alle bedenkingen! Gij hebt, het is ook voor uwe vrienden onmiskenbaar, daarin de hulp en kracht van Boven in eene bijzondere mate ondervonden. En hoe kan het dan anders, dan dat de voortzetting van het begonnen werk door uwe fiksche pen de wensch blijft van allen, die uwe brochure en verdere gewichtige opstellen zoozeer van harte toejuichten.

Het tegenschrift van den Heer van A. is fijn en insinuant genoeg gesteld, en maakt een wederantwoord, althands naar mijn gevoelen, zeer wenschelijk. Te meer, daar het terrein, waarop wij geplaatst zijn tusschen de synodale overheersching, en de voorbarigheid der scheiding; vooral ook, tusschen den afkeer der heerschende begrippen en de onmogelijkheid van een terugkeeren tot hetgeen men de oude noemt, nog al glibberig is; en misschien nog meer uiteenzettingen en distinctiën vordert, dan tot hiertoe nog van de zijde, die door u verdedigd wordt, gegeven zijn. De lezing van Appelteres brochure ontwikkelde nog meer bij mij het denkbeeld van de noodzakelijkheid eener meer bestemde verklaring, niet alleen van hetgeen wij verwerpen, maar ook van hetgeen wij verlangen in Kerk en Staat. Althans kan het, dunkt mij, niet genoeg gezegd worden, hoe oprecht wij, bij vasthouding aan de eeuwige beginselen, geheel los kunnen zijn van de tijdelijke vormen; en derhalve wel herstel, maar geen teruggang wenschen.

Ik kom op dit punt zoo telkens terug, omdat ik allerminst zelve mij in de uitdrukking van het juiste punt daaromtrent tot nog toe kon voldoen. — Mag ik met een woord nog op uwe brochure terugkomen, dan zoude ik zeggen, dat er misschien niet genoeg in bewaard is het onderscheid tusschen de verdediging van het goede recht der scheidenden, en het maken van gemeene zaak met hen in de voorstelling van onze grieven; dit heeft hier en daar aan de tegenpartij een klein voordeel, d. i. den schijn daarvan

kunnen geven. Hoe het zij, waardste vriend! houd mij de aanmerking niet slechts, maar ook de opwekking, die er wellicht in ligt tot voortzetting van eene u niet aanlokkende polemiek ten goede. Ik schrijf u zoo als ik het gevoel. — Uw bezwaar ten aanzien van de meer openbare en krachtige individueele belijdenis kan op niemand meer toepasselijk zijn dan op mij zelve. Ach, lieve vriend en broeder! als ik zie op de vereischte harmony tuschen leven en belijdenis, verdediging van en wandel in de waarheid, (en dat is bij ons zelve eene innige zielswensch, ja, de hoogste behoefte, die God genadig vervulle!) dan zoude ik zelfs mijne zeer geringe en meest theoretische medeverdediging der waarheid naauwelijks durven voortzetten. Doch is ook dit geen ongeloof? O! vereenigen wij onze harten, broeder! of liever, vereenige de Geest van Jezus Christus zelve onze harten in het gebed om den levendigen drang dier liefde, die beide zal doen spreken en doen handelen ter zijner eere, op zijnen tijd. Hoe gaarne zag ik niet ons plan eener zamenkomst, op de wijze en tot het doel, door u beter omschreven, eens verwezentlijkt. Doch, ik zie het thans klaarder in, komt daartoe eens ongezocht de gelegenheid, zoo mogen wij het als iets wensche lijks beschouwen; vooruitloopen is ook in de kleine dingen gevaarlijk.

Het verblijf van Capadose was ons hier zeer tot zegen, mij en mijne vrouw, om zoovele banden en herinneringen, allerbijzonderst. Zijne woning in den Haag zij hem en zijne vrienden verder tot opbouwing en vertroosting, zoo als hij dit aanvanke lijk reeds ondervond. — Hoe gevoelig waren wij aan het herdenken van den 20sten October ¹⁾ 1822, in de voorbede van den waardigen Secretan, aan wien ik mijne innigste groete verzoeken. Bähler heeft ook hier ter stede zijne bezoeken begonnen, en ook hier bij onderscheidene nuances van belangstellenden, zoo ik verneem, gunst gevonden. Doch het is meer dan tijd dat ik ein-

1) Den dag der opneming van de Costa en Capadose in de Christelijke Gemeente.

dige, en mij, met de hartelijkste groetenissen ook aan mevrouw Groen, heilbiddend teekene uw liefh. vr. en br.

XX.

27 November 1837.

Waarde Vriend en Broeder! Ik stel de vriendschappelijke attentie, die gij mij telkens bewijst, met de toezending van uwe belangrijke Fransche opstellen in het *Journal de la Haye* zeer op prijs. Heb dank op nieuw voor het laatst ontvangene met uwe als altijd recht aangename letteren. Ik geloof dat gij wel gedaan hebt de hoofdpunten tegen van Appeltère op te nemen, zonder daartoe eene brochure, bij wijze van repliek, uit te geven ¹⁾ Het

1) Deze onverwijld opneming zie *Verspr. Geschr.* II 70 vgg. Als relatief huldebetoon voegde ik er bij:

„Venons à Mr. van Appeltère; puisque, dans ses explications vous avez trouvé matière à vos démentis. Vous louez son livre; je n'en suis pas étonné. Permettez même qu'à votre suffrage j'ajoute le mien. Vous sentez que je prends mes réserves. Je ne saurois être d'accord avec Mr. van Appeltère, ni lorsqu'il affirme que, dans les dissensions des Églises protestantes, jamais la dégénération de la foi n'a eu la part même la plus minime; ni lorsque, voulant caractériser le Synode de Dordrecht, il dit que ce fut la défaite des sectateurs de Zwingli par ceux de Calvin; ni, quand il semble approuver un système d'éducation d'après lequel on ne sauroit, dans les écoles, admettre la Bible ou tolérer le dogme chrétien; ni lorsque, pour justifier le clergé actuel, s'abandonnant à des mouvements oratoires que l'indignation et l'attendrissement animent, il fait une satire par l'excès du panégyrique; ni quand, pour établir la suprématie de l'Église sur l'État, il se fonde sur la Confession de Foi réformée, qui suppose, contrairement aux Constitutions modernes, un gouvernement réformé et un État chrétien; ni, lorsque s'appuyant, ou sur un raisonnement inexact, ou sur des confidences à l'égard de la Loi Fondamentale et de ses motifs, il soumet tout culte nouveau à la censure du pouvoir et à un examen qui peut se prolonger durant des mois et des années; ni lorsqu'il semble trouver l'emploi de garnisaires, dans l'état actuel du pays, un moyen de gouvernement tout-à-fait légitime et naturel; ni lorsque, imprudent, s'il n'avoit compté sur ma réserve, il parle de sédition et de révolte; ni quand, de la fidélité à des principes immuables et éternels, il conclut qu'on veut rétrograder vers telle ou telle de leurs enveloppes surannées; ni lorsque, vouant un paragraphe

eerste schijnt mij even noodig, en in de uitvoering recht doeltreffend, als het tweede wellicht overbodig kon geacht worden, nadat gij op meer dan eene wijze reeds uw getuigenis zoo klaar en krachtig afgelegd hebt. Ik verneem met belangstelling, dat thands onze ijverige en getrouwe van der Kemp ter wederlegging van v. A. in onze taal zal optreden. Die verscheidenheid kan weder goed doen. Ik wenschte intusschen wel, dat deze onze geachte vriend, bij wijze van Bijlage of anderszins, uwe in het Journal geplaatste stukken opnam, en daardoor meer algemeen bekend deed zijn onder degenen, die geen Fransch, althans geen Fransch-Hollandsch journaal lezen.

Ik stel mij voor, na de annonce in het J. de la Haije in N°. 280, dat ik te laat zal gekomen zijn met eenige regelen aan de Redactie gericht, ter opheldering van het door haar overgenomen uit de Stemmen in het N°. 276. Ik werd daartoe opgewekt door een brief van v. Hall, door wiens intermediair mijn opstelletje, voor de lezers van dat dagblad eigenlijk alleen ingericht, wel reeds zal bezorgd zijn.

Met leedwezen vernam ik, dat ook hier ter stede de zamenkomsten der gescheidenen weder verstoord zijn; althans gister ochtend bracht een onzer dienstmaagden, van de plaats zelve komende, ons dit bericht. 's Avonds moeten zij evenwel rustig vergaderd zijn geweest.

special à l'exposé des conséquences désastreuses qu'aurait, selon lui, la réalisation de mes opinions politiques, il m'attribue gratuitement le désir de voir anéantir les libertés dont j'aimerais assez que mon pays eût le fonds, et non pas, comme plusieurs pays révolutionnés de l'Europe, uniquement le nom et les formes. A vrai dire, je ne sais trop sur quoi nous sommes d'accord; et si, malgré tout ce qui nous sépare, moi aussi, j'appelle volontiers l'ouvrage de Mr. van Appeltere excellent, c'est sous le rapport du talent, de la finesse; c'est parce que le style me paraît simple et facile; c'est parce que j'y vois, en général, fort peu de personnalités, et beaucoup de modération dans la préface; c'est, en un mot, parce que la défense me semble aussi bonne que la nature de la cause le permet."

Weldra verscheen het voortreffelijke geschrift van Mr. C. M. van der Kemp, Beoordeeling van het geschil over de maatregelen tegen de Afgescheidenen, (ter wederlegging van het geschrift des heeren van Appeltere).

Heb dank voor uwe belangstellende vraag aangaande onzen welstand, mijn collegie enz. Gaarne beantwoord ik die met een woord bij deze gelegenheid. — De gezondheid mijner lieve vrouw blijft op den duur zwak.... Wat mij betreft, ik ben over het geheel, schoon van mijne vreemde zenuwkwaa! niet genezen, evenwel ook in dit opzicht, niet achteruitgaande. Als ik werkzaam wezen mag met eenige rust van lichaam en geest, dan gevoel ik mij ook zoo bijzonder zwak niet. — Collegiën heb ik thans geen andere dan de voorlezingen over de Historie, waarmede ik thands tot het jaar 1747 gevorderd ben, en waarvan gij van tijd tot tijd in de Stemmen eene proeve vindt. Tot eene litteraire voorlezing worde ik wel van tijd tot tijd door dezen en genen opgewekt. Doch ik heb er eigenlijk weinig mede op, en weet vooral niet, wat ik na den Ondergang der Eerste Wereld zou kunnen behandelen, dat een soort van vervolg op de voorgaande kan zijn. Het lezen van Latijnsche en Grieksche authouren met twee of drie jongelingen is mij steeds eene aangename bezigheid; vooral met Gerrit de Clercq, wiens vermogens zich schoon ontwikkelen, en wiens hart (wat oneindig meer zegt!) bij alle zijne jeugdige ingenomenheid met de denkbeelden der eeuw, in den grond toch op de rechte plaats staat. Hij is ook voor het eene noodige misschien gevoeliger, dan hij soms schijnen wil. En vooral het gebed, dat dagelijks voor hem opgaat, zal niet beschaamd worden. Doch het wordt meer dan tijd dat ik eindige. — Groet alleenlijk nog van ons op het hartelijkst uwe lieve echtgenoot. Groet ook onzen Secretan, Gefken enz., en geloof mij steeds van harte uw liefh. vr. en br.

1838.

XXI.

19 September.

Waarde Vriend en Broeder! Heb dank voor de altoos op nieuw verplichtende en verblijdende toezending uwer Archives (Tome V), mij, wegens de lieve hartelijke regels ter geleide, dubbel aangenaam bij de ontfangst. En wat zal ik zeggen van het innig genoegen der lezing zelve? Zoo dikwijls ik uwe voorredenen en toelichtingen leze en naga, moet ik mij met velen verheugen dat een zoo gewichtig pand aan eene zoo waardige, ons allen zoo waarde hand werd toebetrouwd. Had ik iets aan te merken, het zoude zijn, dat ik zoo gaarne aan uwe eigene woorden en beschouwingen een nog ruimer plaats zag bespaard. Doch het bestek des werks brengt dit nu eenmaal zoo mede. Rijk was deze keer op nieuw de stof tot voor historie, staatkunde en menschenken- nis, en wat hooger en dierbaarder nog dan dit alles is, aller- belangrijkste denkbeelden en beschouwingen. Bij het wegvallen van menigen lichtglans uit onze verganklijke athmosfeer, wordt de heerlijkheid, die alleen van Boven is, veeltijds des te beter gewaardeerd en geëerd. Gij hebt dit op de u eigene wijze tref- fend doen uitkomen ter eere Gods, en geenzins tot verkleining der dierbaarheid eener zalige en roemrijke nagedachtenis ¹⁾.

1) „N'oublions pas qu'il est indigne de s'occuper des études historiques celui qui, témoin au tribunal de la postérité, ne répète pas du coeur ces paroles: LA

Ik zoude uwe geheele voorrede moeten uitschrijven, om juist uit te drukken alle de punten van toe- en overeenstemming, die mij bij de eerste lezing reeds troffen. Hartelijk geluk met dezen weder zoo vergeworderden arbeid. De Heere vermeerder u de dagen, de krachten en alles wat u tot aanmoediging daarbij zijn kan, om dien tot het einde toe met gelijk succes voort te zetten. Ontvang, voor uwe wederzijdsche belangstelling in alles wat mij aangaat en dierbaar is, den innigsten dank. Gij weet dat ik daarop prijs stelde met het hart.

Uwe belangstelling in de Ned. Stemmen is ons alle tot aanmoediging; en uw brief aan Koenen in het bijzonder grootelijks tot bevestiging in het genomen besluit tot voortzetting, schoon onder een eenigzins gewijzigden vorm en naam. Mag ik intuschen geheel mijne gedachte zeggen, wij hadden wel gewenscht dat uwe welwillendheid jegens dat Tijdschrift zich tot eenige meerdere gemeenschap met onzen arbeid uitstrekken mocht. Uit uwen rijken voorraad zoude ons eene of andere bijdrage zoo recht welkom geweest zijn, of laat ik liever voor het vervolg alleenlijk ons aanbevelende: zoo recht welkom **zijn**, zeggen. Dit verlangen aan te dringen kan zelfs onder hartelijke vrienden onbescheiden zijn; het geheel te onderdrukken of te zwijgen kon ik evenwel niet ¹⁾.

VÉRITÉ, RIEN QUE LA VÉRITÉ, TOUTE LA VÉRITÉ, Sans cette vérité COMPLÈTE l'histoire périt, avec l'intérêt de ces récits, avec la gravité de ses enseignements, avec la beauté et la gloire de ses souvenirs."

Vooraf schijnt da Costa de volgende regels te bedoelen.

"Il est temps d'ailleurs de rendre à l'histoire la dignité que l'Evangile lui assigne. Alors ce n'est plus en premier lieu les hommes qu'on y cherche, c'est Dieu agissant par les hommes. Alors on admire leurs qualités, mais sans nier les défauts; surtout sans déifier la créature, au lieu d'adorer le Créateur.

Alors on se rappelle que l'Eternel choisit les instruments, les prépare, les dirige, leur communique la force; qu'un flambeau de la vérité Lui seul est grand, et que Sa grandeur se manifeste dans notre faiblesse et dans notre néant."

1) Het zou mij, indien de tijd niet te kort geschoten had, aan goeden wil niet hebben ontbroken.

Ja, wij hebben allen in van Hall een dierbaren broeder voor deze wereld verloren ¹⁾. Treffend was dat afsterven, waarvan mij reeds dadelijk de aandoenlijke bijzonderheden door Capadose waren medegedeeld. Ik weet, en heb er schriftelijke herinneringen van voor oogen, zoowel als de bewustheid in het hart, dat de ons voorgegane vriend ook jegens mij persoonlijk een meer dan gewone hartelijkheid voedde; en ik mag van wederzijde zeggen, dat het punt van verschil tusschen ons aan den grond dier betrekking niet alleen geen afbreuk deed, maar mijne hoogachting voor den edelmoedigen ijveraar eerder verhoogde. Nu is hij ingegaan in de vreugde zijns Heeren, en hij laat ons het voorbeeld na van dat geloof, dat ten slotte van alles het ééne noodige, het éénige waarachtige blijft. In dat geloof zij het ook ons deel te staan, en, zooveel God wil, te lijden, om er eens ter zijner eere in te sterven. Het is eene gave, die telken dage ververscht, ja vernieuwd worden moet.

Met genoegen zagen wij hier, schoon kort, de Heeren von Hengstenberg en Strauss ²⁾. — Van Capadoses voornemen ³⁾ zult ge gehoord hebben. Ik stel er mij veel goeds van voor in de gewichtigste levensbetrekkingen voor dezen mijnen vriend en broeder van der jeugd. Onze hartelijke groetenissen aan uwe waarde Echtgenootte verzellen de gevoelens van vriendschap en hoogachting, waarmede ik mij noeme uw liefh. vr. in de even dierbare hoop.

1) Mr. A. M. C. van Hall (1835) met onzen vriend Mr. Gefken (1836) een der eerste verdedigers in de gewetensvrijheid tegen de kleingeestige vervolgingen in het Hervormde kerkgenootschap. Ook zij, die zijn overgaan tot de Afscheiding niet goedkeurden, hebben daarin een, om de eigenaardigheid zijner omgeving, dubbel treffend bewijs van onvoorwaardelijke pligtbetrachting gewaardeerd.

2) Hengstenberg, de beroemde Berlijnsche hoogleeraar in de godgeleerdheid. Strauss, ook in Nederland door zijn Kerkklokstooneu en Helon's reis naar Jeruzalem vermaard.

3) Eener tweede echtverbintenis.

1839.

XXII.

19 Februari 1839.

Waarde Vriend en Broeder! Het waren recht treurige berichten, die ons 11. week uit de zoo naauw verbondene Residentie toekwamen; Capadoses vrij ernstige ongesteldheid op den dag zelve zijner Echtvereeniging; te gelijk bij u eene soortgelijke krankte! Gode zij dank, die ons aanvankelijk weder met berichten van beterschap verheugde. Een brief van onzen Capadose droeg daarvan, schoon ook tevens van bijblijvende zwakheid de blijken, en onze hoop bevestigt zich, dat ook in dit gewichtig oogenblik zijns levens een dag van meerdere helderheid en vreugde op de nevelen en stormen van den morgenstond bestemd is te volgen. Ik was meermalen in zijn leven van dergelijke worstelingen, en Gods goedertierenheden daarbij en daaronder getuige. Veer de jonge vrouw was het al een zeer pijnlijke zamenloop van treurigheden. De aanvankelijke verruiming worde verder genadig bevestigd.

Maar gij nu zelve, lieve vrienden, wier hart in lief en leed zoo teeder deelneemt met degenen, die het voorrecht hebben in betrekking van vriendschap en Christelijke broederbanden met u te staan; gij zijt, tot mijn innig leedwezen, ook met zorg voor elkander wederom bezocht geworden. Wij weten toch bij onder-

vinding wat krankheid van de tederste betrekking, die God op deze aarde gaf, op de wederhelft te weeg brengt; en hoe die zorg wederom op het voorwerp derzelve terugwerkt. Intusschen mochten wij ook van uw huis met betere berichten verblijd worden. Alleenlijk liet een zeer lieve brief dien onze de Clercq mij gister mededeelde, ons niet toe geheel ons aan dien indruk over te geven. Moge weldra onze vreugde wegens herstelling van beminde vrienden volkomen vervuld worden. Hoe dubbel verkwikkend zullen hier in dat geval de altijd zoo gewenschte brieven zijn!

Het zal u zeker aangenaam zijn te vernemen dat onze de Clercq zich weder met nieuwen moed aan de Redactie onzer Stemmen verklaard heeft aan te sluiten. Hij heeft, naar de hem eigene tederheid van gevoel en geweten, een zwaren strijd op dit punt te kampen gehad. De beslissing daarvan ging gepaard met allezins lieflijke aanmoedigingen, waarin onze vriend ook zijne medewerkers broederlijk heeft doen deelen. Ik moet voor mij zelven betuigen geen twijfel te voeden omtrent de leiding Gods in dezen onzen gezamenlijken arbeid, ofschoon ik reden heb tot schaamte en droefheid maar al te zeer, dat, terwijl wij hier en daar tot zegen mochten zijn met dit maandschrift, het leven zelve des geloofs zoo zeer flauw meestal is in mijne ziel, en de tekortkomingen (een al te zwak woord voor de wezenlijkheid der zaak!) zoo oneindig vele. — Bidt voor ons, lieve vrienden! dat het motto, waartoe wij bij den aanvang vrijheid vonden¹⁾, in het binnenste onzer zielen meer tot waarheid, kracht en leven moge zijn. In één woord: „Christus waarlijk toe te behooren” is alles besloten. Voor tijd en eeuwigheid, voor hart en huis, voor Kerk en Vaderland, geve ons de Heere te zien met oogen van innige aanhankelijkheid, en alles zal wel zijn. Secretan worde meer en

1) „Dewijl wij nu denzelfden geest des geloofs hebben, gelijk er geschreven is: Ik heb geloofd, daarom heb ik gesproken; zoo gelooven wij ook, daarom spreken wij ook.” (2 Gor. IV: 13).

meer in zijn gewichtig werk gesterkt. Onze hartelijke groete verzoek ik bij gelegenheid aan dien waardigen vriend. Weest, lieve vrienden! van ons beiden ten innigste gegroet in den band van de even dierbare hoop. Ik verblijf met u bekende gevoelens, enz.

XXIII.

19 Junij 1839.

Waarde Vriend en Broeder! De aanleiding om u met eenige regelen schrifts weder eens te overvallen, is mij altijd dubbel welkom. Ik heb u thands op nieuw dank te zeggen voor een schoon veelbevattend deel uwer Archives¹⁾, en voor een hartelijken vriendschappelijken brief daarenboven. Ik was nog niet genoeg in de gelegenheid, den inhoud van dit jongste deel op gemak te beschouwen; doch reeds vond ik in de voorrede en sommige opgeslagene opschriften weder veel leerzaams en gewichtigs. Men betreurt het wel eenigzins, ik erken het u, door eenen arbeid van dien aard zich uit sommige geliefkoosde denkbeelden wegens zaken, en vooral personen, als het ware wakker te zien gemaakt. Doch de waarheid heeft niet slechts haar recht, maar ook hare dierbaarheid. En waarlijk! daar blijft, alles afgerekend wat van achteren geene bevestiging voor vroegere beschouwingen aanbiedt, toch genoeg altijd over om de gronden onzer vaderlandsche affectiën en historische beginselen te schragen; en voor het overige is het eene rijke vergoeding de hand van God des te kennelijker op te merken, daar waar het menschelijk werktuig aan onze hooge verwachtingen somtijds ontvalt. Zoo is het met de geschiedenis van den voortijd, zoo is het met het menschelijk, inwendig en maatschappelijk leven. In God vindt het geloof overvloediger terug, wat men aan zich zelve, of aan menschen in het

1) Tome VI.

geheel verliest ¹⁾ Intusschen vorm ik hartelijk den wensch, dat geen andere hand dan de uwe een eerste alles doorlopend resultaat van de door uwen arbeid aan het licht gebrachte feiten en bijzonderheden moge geven; of, om mij duidelijker uit te drukken, dat wij eenmaal nog van uwe hand zulk eene beschouwing van geheel den persoon en het werk van onzen grooten Vader des Vaderlands zullen mogen ontvangen, als, na al het ontdekte sedert deze uitgave der Archiven van zijn Huis, mij voorkomt eene behoefte te worden. Doch wat zoude ik u nog meerderen arbeid op de hand leggen? Ik gevoel, dat gij vooreerst alleen denken zult aan de voltooiing uwer Eerste Serie.

Met genoegen zie ik u steeds onder de belangstellende lezers onzer Stemmen. Het verheugt mij, dat mijne vergelijking tusschen G. en B ²⁾ uwe goedkeuring heeft. Capadose schreef er mij ook in dien zin over, en verlangde naar het vervolg. Ik had mij voorgesteld het geheele slot der artikels in ons nummer van Julij te zullen geven; doch te zeer door den drukker gehaast, heb ik slechts een eerste gedeelte daarvan, of liever een laatste gedeelte van het tweede artikel kunnen gereed maken, en blijft het definitieve slot voor eene maand later bewaard. Het zal mij benieuwen of onze Secretan het ook met mijne beschouwing van Spinoza bij die gelegenheid zal kunnen vinden. Groet den waardigen vriend en voorganger en alle onze geliefde

1) Geen deel der Archives, waarin ik evenzeer in de gelegenheid geweest ben om, ook in betrekking tot Prins Willem den Eerste, van onvoorwaardelijke waarheidsliefde bewijs te geven. Jammer slechts dat velen, bij het gaarne opnemen van hetgeen hun te stade kwam, weinig of niet, op het tegenovergestelde, ook in dit Deel aan den dag gekomen, hebben gelet. Niet overtollig achtte ik de opmerking: „Des écrivains Catholiques ont encore de nos jours, sans aucun scrupule, dissimulé, dénaturé les faits qui leur étoient à charge. Pour nous, ne point les imiter, n'est pas même un mérite; car c'est la garantie du succès. L'histoire, abandonnée au triage des prédilections et des répugnances, devient tour à tour l'esclave de chaque parti. Enlevée à l'influence des petites passions, elle est l'auxiliaire puissant et fidèle de la justice et de la vérité.”

2) Göthe en Bilderdijk. Stemmen en Beschouwingen I. 169 verv.

betrekkingen in den even dierbaren geloofsband van mij op het hartelijkst, bijzonder ook Elout. Mijne vrouw voegt hare complimenten aan mevrouw Groen bij de mijne. Mijn papier is ten eind; niet de stof noch lust tot schrijven. Weldra misschien wel eens nader.

XXIV.

5 Augustus 1839.

Waarde Vriend en Broeder! Toen ik op de deelnemende toespraak uwer lieve Echtgenootte eenige regelen ten antwoord schreef ¹⁾, stelde ik mij voor zeer spoedig op nieuw de pen te zullen opvatten, om in het bijzonder ook eens weder met u mij te mogen onderhouden.

Sedert verliepen meer dan 14 dagen; en ook op dit oogenblik heb ik niets bijzonders uwer aandacht waardig te melden. Doch ik weet dat gij gaarne verneemt hoe wij het hebben, en ben niet zeker, of iemand der vrienden in de gelegenheid geweest zij u daarvan eenige mededeeling te doen. En wat zal ik u dan zelf deswege schrijven? De ondersteuning Gods zijn vele, en, gelijk in alles, zoo ook in deze beproeving heeft Hij het gemaakt, en blijft Hij, de Getrouwe en Ontfermer, het maken boven bidden. Maar dat de hartewond blijft, en inzonderheid het gestel mijner beste vrouw innig aangrijpt, zal u niet verwonderen. De ons gespaarde lievelingen zijn door Gods goedheid over het geheel vrij wel. Van Willem hebben wij uit Zeijst recht goede brieven; nog dezen morgen werden wij met een recht gevoelig schrijven van hem verblijd. De Heer mengt den beker met zoet en bitter, naar zijne wijsheid en liefde. Ach! dat ik meer een hart had om beide te genieten en ook zonder gevoelig genot, te gelooven. Doch wat klagen wij? Waar het kruis van Christus voor oogen staat,

1) De kinderziekte had het huisgezin bezocht en een zoon weggenomen.

daar is ook zelfs het kruis van ons onuitsprekelijk gebrek geen stof van klagen, maar drijfveer tot den strijd des geloofs. In dien strijd oefene ons die Heere, aan wien wij, ook waar wij ons zelve al meer en meer ontvallen, klemmend vasthouden. Tot wien zullen wij henengaan? Hij hoort het gebed en verstaat de verzuchting.

Wij meldden uwe lieve vrouw nog niet, hetgeen ik gemeend had in onzen vorigen te doen, dat wij in een onvergetelijk oogenblik met dubbel genoegen de kennis maakten van mevrouw Bodel van Leijden. Gemeenschappelijke betrekkingen maken den band van Christelijke vriendschap te naauwer. Daarom schrijf ik u deze ons belangrijke bijzonderheid uit de eerste dagen van onzen jongsten rouw, wetende dat gij deze lieve vriendin bijzondere achting toedraagt. Zij kwam mij voor eene even fiksche als eenvoudige Christin te zijn.

Onze Bodel zeide mij, bij die gelegenheid, dat wij een geheel nieuwe uitgave van het Eerste deel der Archives te wachten hebben. Gij hebt, lieve vriend! u aan dezen gewichtigen arbeid dan wel geheel toegewijd. De resultaten liggen buiten ons. Doch ik verbeeld mij dat zij van meer dan ééne zijde ook op uwe eigene beschouwing van vele zaken aanmerkelijk zullen blijken geweest te zijn. Verheug ons nog lang en veelvuldig met de vrucht van uw werkzamen geest. — Zalig, indien onze onderscheidene roepingen zich mogen ontmoeten in dat ééne middelpunt: de heerlijkheid van Christus, en het hartelijk geloof in zijne waarheid en eeuwig gezegenden Persoon.

Met genoegen maakten wij hier de kennis van dien lieven beproefden broeder van Secretan, den heer Kraft ¹⁾. Hij zal den Haag nog wel aangedaan hebben vóór het vertrek naar zijn vaderland. Wij spraken over de zaak, waar het éénig op aan komt, recht eenstemmig. Moge zijne moeilijke weg geëffend worden.

1) Zwager van onzen vriend; door tederheid van geweten in de praktijk des dagelijkschen levens, een der voorbeeldigste Christenen, die ik ontmoet heb.

Onze altijd ijvervolle de Clercq stelde zeer bijzonder belang in dezen broeder. Ik zag hem nog niet sedert mijn kort bezoek te Driebergen, toen ik Willem naar Zeijst bracht; maar had reeds menig lieflijken regel van hem. — Ook Chevallier zag ik minder dezer dagen. Hij heeft het ontzettend druk sedert eenige maanden, bepaaldelijk met een hem opgedragen belangrijk werk betrekkelijk de Bijbelgenootschappen. Zijne gezondheid daarbij blijft zwak; zijn geloof sterk.

Ik heb mij in deze laatste weken niet zeer geregeld kunnen bezig houden; maar ben dankbaar, dat ik voor de Stemmen, hoezeer dan ook niet zonder eenige inspanning, de artikelen van Göthe en Bilderdijk mocht besluiten. Sedert kwam mij nog vrij wat voor en over den eerstgenoemden onder het oog, dat ruime stof voor een tweede serie van artikelen zoude kunnen opleveren. Maar bij deze proeve moet het, althands in ons Tijdschrift, blijven. Ik heb nog vele onderwerpen in gedachten, die ik wenschte meer naar eisch te kunnen uitwerken, doch waarvan ik althands enkele hoofdpunten op het papier hoop te brengen. Vooreerst denk ik weder eens eene Persoonsbeschrijving op te stellen.

Doch ik ben intusschen, en zonder bijna te weten hoe, tot het slot genaderd van een anderen kleinen arbeid: mijn doorlopende aantekeningen op den Ondergang der Eerste Wereld, die ik, bij wege eener geheel nieuwe, eenigzins mooie uitgave van het Bilderdijsche Heldendicht, met hetgeen verder de stof mijner voorlezingen van 1836/37 heeft uitgemaakt, wel zoude willen doen drukken...

En nu wordt dan toch deze brief wat onbescheiden lang. Ik liet, eenmaal de grenzen van een gewonen brief overschrijd hebbende, de pen maar haren loop, als of ik met u sprak. Ik ben ver van u daardoor bij uwe vele en gewichtige werkzaamheden, eenigen last van rescriptie te willen opleggen, hoezeer ik wel niet behoef te zeggen dat een letterschrift van u altijd recht gewenscht blijft. Doch laat ik eindelijk een eind maken. Zij dit vooral ons beider innige groet aan uwe lieve Egade, en herinnering

aan alle de vrienden; voorts met die gevoelens van hoogachtende vriendschap, die gij mij kent....

XXV.

14 November 1839.

Lieve Vriend en Broeder! De Clercq deelde mij eenige, ook ten onzen aanzien zeer verplichtende regels mede, waarmede uwe lieve Echtgenoot hem verblijdde op Gerrits verjaardag. Achttien jaren is hij thans oud, die belangwekkende jongeling van zoo vele verwachting en van zoo vele gebeden. God beware en behoude hem. Als ik dit voor hem, te zamen met mijne eigene kinderen, onder welke ik hem in affectie mag begrijpen, op onzen Zondag avond bad, dacht ik daarbij aan een nog anderen jongeling van schoone gaven, maar tot hiertoe ach! van zoo vele tranen. — O! sedert wij dien brief van de waardige moeder lazen voelde ik een zoo bijzondere betrekking op dien jonger zoon (van Lucas XV). Zij worde nog verheugd met zijne toebrenging aan haar hart en aan de voeten van den Heere, wien zij dient.

Veel sombers is er in de wereld om ons heen. Bij oogenblikken kan mij alles wel drukken. Maar wat nood! zoo maar de Heere God, in Christus onze God, met ons is. — In de politieke en finantiële wereld alles, als of er een schudding van belang op handen is. En dit niet volgende, dieper complicatie. Het kerkelijke is ook alom bedenkelijk, dunkt mij. Een brief uit Pruissisch Polen dezer dagen was treurig ten aanzien van de gescheidene Lutherschen, die onbillijk zijn jegens de Gereformeerden, en van hunne zijde hoogst hard behandeld worden van het gouvernement, hetwelk zoo uiterst endurant is ten aanzien van Rome. Nu, de Heer regeert. Jezus Christus is Koning. Op hem zij ons oog.

Wij hebben geen berouw het werk der Stemmen voort-

gezet te hebben. Mag ik den Bautain¹⁾ nog wat houden? Ik wenschte een klein verslag van dat boek te geven in een onzer aanstaande nummers. En dan zoude onze de Clercq het u door zijnen Gerrit terug doen geworden, daar hij gaarne zag dat deze het ook eens lezen konde.

Nog eene vraag, niet zonder betrekking tot een ander plan van werk voor ons maandschrift? Welke is uwe beschouwing, lieve vriend! ten aanzien van Plato en de Socratische philosophie, u van ouds zoo familiair, uit uw tegenwoordig standpunt?²⁾ Treurig is ook de invloed van van Heusdens ingenomenheid met die wijsbegeerte op de Groningers. Eene parentatie van Pareau op den overledene in hun Tijdschrift ontdekt daaromtrent diepten.

Van onzen Capadose had ik lieve regels en een aangenaam boekgeschenk. Mag ik u, hem ziende, met mijnen voorloopigen dank daarvoor belasten? Eerstdaags schrijf ik hem, bij welzijn nader. En dan zal een plan van voorlezingen (over de hulpmiddelen, die de eenvoudige Bijbellesing, ook den ongeleerde, aanbiedt tegen het ongeloof in het algemeen, en Strauss in het bijzonder), wel ter uitvoering of ter verschuiving beslist zijn, waarover ik nog niet geheel tot klaarheid kwam.

1) Philosophie du Christianisme. Correspondance religieuse de BAUTAIN, publiée par l'abbé de Bonnechose. Paris 1835. In le Journal de la Haye van 3 Februarij 1836 door Ds. Sécretan beoordeeld.

„La parole éloquente du professeur de Strasbourg est déjà connue. Ces précédentes publications nous ont révélé la vaste étendue jointe à la profondeur de ses connaissances philosophiques, sa dialectique vigoureuse, la gravité et la simplicité de son style et, ce qui vaut encore mieux, la force de ses convictions, sa piété et sa foi. Toutes ces qualités se retrouvent, à un haut degré dans la nouvelle publication, que nous avons sous les yeux. L'ouvrage que nous annonçons mérite d'être étudié par tout homme, aux yeux duquel la connaissance de la vérité est de quelque prix et, quoique l'auteur appartienne à la communion de Rome, nous recommandons fortement la lecture de cette correspondance aux chrétiens de toutes les communions.”

2) Zie bladz. 57 en 59, enz.

Verblijd mij ook eens, mag het zijn, weldra met een lettertje. Groet, bid ik u, alle onze lieve vrienden bij name. Mijne vrouw voegt hare allerhartelijkste groet en heilbede bij de mijne aan mevrouw Groen. Ik ben van harte, enz.

PS. Capadose zal u gezegd hebben, dat mijn eerste aangemelde discipel na de annonce in het Handelsblad een Roomsche kapellaan uit de nabijheid is.

XXVI.

1 December 1839.

Lieve Vriend en Broeder! Heb dank voor de allezins liefelijke regels, die onze beste de Clercq mij daar straks van uwentwege bracht. Heb dank voor den gelukwensch met eene benoeming ¹⁾, die het onoprecht van mij zoude zijn te verbergen, dat mij van alle kanten recht aangenaam was, en waarin, zonder in de geheimen der stemming te dringen, ik wel niet kan ignoreren het deel dat hartelijke vriendschap daarin had. Ook bijzonder, als nieuw uitzicht op werkzaamheid in een vak, dierbaar aan onze harten, verheug ik mij in de mij te beurt gevallen onderscheiding. Het denkbeeld van in één zelfde, ook maatschappelijk, lichaam met mijne vrienden Groen en de Clercq werkzaam te mogen zijn, onder den zegen van boven, is mij zoet. — Ook mijne lieve vrouw is recht met de zaak en hare toedracht in haar schik. Daar is, van alle zijden beschouwd, veel aandoenlijks voor mij in de benoeming. — Het eerste bericht kreeg ik door een kaartje van Wiselius, die ook mijne Straussische voorlezingen verlangt bij te wonen, zoodra hij geheel hersteld zal zijn.

Ik heb die voorlezingen II. Vrijdag met bijzondere opwekking voor mij zelve, en kennelijken bijstand van den God

1) Tot lid van het koninklijk Instituut.

onzes levens en onze eenige sterkte mogen openen. Hij make mij, dáár en overal waar Hij mij plaatst, getrouw.

Ik moet heden kort zijn. Gij opent mij in uwe letteren het verblijdend uitzicht op spoedig nadere letteren in antwoord nog op mijne laatste. — Die Platonische vraag interesseert mij, omdat, mijns inziens, de geheele Groningsche dwaalleer haren grond heeft in het planten van Christendom, ja van Christus zelve, op Platonischen, in plaats van Oud-Testamentischen Israëlitischen grond. Ik hoop, zoo God wil, een artikel, dat ik in hart en hoofd heb, tegen dat zoo gewichtig-gevaarlijke tijdschrift op papier te brengen, zoo eenigzins doenlijk, voor Januarij.

Wat treurige uitzichten voor ons land. Uw woord daaromtrent trof mij diep. — God wapene ons tegen den boozen dag. Hij beware ons land nog voor dien geunieerden Roomschen en liberalen, ongeloovigen, vooral Pantheïstischen zin. Die Unie is iets zeer wezenlijk en in het idee, en in het feit. Onze innigste groet, bid ik, aan uwe lieve vrouw. Met genoeg zien wij onze vrienden Capadose voor een paar weken hier. Doch nu moet ik eindigen. — Gedenkt onzer in uwe gedachten naar Boven. Hier beneden, hoe het ook ga, is het niet, voor dat die groote en doorluchtige dag des Heeren komt.

XXVII.

13 December 1839.

Lieve Vriend en Broeder! Heb dank voor het belangrijk cadeau, op nieuw, van een gewichtig Deel der Archives ¹⁾. Schoon ik het deze week ontzettend druk had, en daarom ook zoo lang vertoefde met weder schrijven, heb ik mij evenwel het genoeg der lezing uwer voorrede niet kunnen weigeren. — Wat meesterstuk! — en hoe heerlijk komt daar weder de voortreffelijke Prins, uit de nevelen van het voorgaande

1) Tome VII.

tijdvak der briefwisseling, te voorschijn ¹⁾. Het is toch waarlijk, bij de menselijke gebreken (en ook dezen moeten het werk van God recht doen uitkomen!) een der edelste en schoonste karakters die de Historie oplevert. Aangenaam was het mij dat het eerste gesprek in de Vergadering van het Instituut, vóór den aanvang der zitting, door mij bijgewoond, over uw werk ging, lieve Vriend! waaromtrent dan ook maar ééne stem was. Het deed mij genoegen dat ook bijzonder het kort en bondig antwoord aan Schlosser ²⁾ op prijs gesteld werd.

Het accueil in de klasse was inderdaad van alle kanten recht

1) Le Prince conservoit une étonnante sérénité au milieu des tempêtes politiques. Il avoit la conscience de sa mission. On peut espérer contre espérance, avec le sentiment qu'on avance dans la voie de Dieu, qu'on accomplit les oeuvres qu'Il a préparées pour nous y faire marcher.

2) Mr. Schlosser reproduit, à sa manière, une lettre confidentielle que nous lui avons écrite; nous avouons ne pas aimer les correspondances particulières par voie de Journal. — Mr. S., nous reproche un manque de franchise quand il s'agit de Guillaume I; nous espérons qu'en jetant un coup-d'oeil dans le Tome VI, lui-même aura pu, maintenant du moins, se convaincre que nous sommes fidèle au double précepte: „ne quid falsi dicere audeat, ne quid veri non audeat.” — Mr. S. parle des „Jésuites Réformés du Synode de Dordt” et des tentatives des Stadhouders („die theologisch-militärisch monarchischen Bestrebungen eines Moritz und Wilhelm II”), d'après les opinions accréditées; c'est-à-dire, d'après des préjugés, dans toute la force du terme; tandis que, dans l'état actuel des recherches et des découvertes historiques, nous croyons à la nécessité d'un examen long et difficile, avant de résoudre des questions sur lesquelles il se prononce d'une manière si positive et si acerbe. — Mr. S., croyant devoir exposer ses croyances religieuses, repousse avec horreur toute idée d'expiation sanglante. (Dem Ref. ist der Gott der einen blütigen Sühne bedarf, ein Aergerniss), au lieu que, rendant grâces, nous disons avec les Apôtres: „le sang de J. C. purifie de tout péché,” et avec le Seigneur lui-même: Mon sang est répandu pour plusieurs en rémission des péchés.” — Mr. S. qui se dit et, nous n'en doutons pas, se croit véritablement Chrétien, affirme que le côté historique est le côté faible de l'Evangile (die historische Seite des Evangeliums die Schwächste.) Il faut donc, ou que la vérité ait des côtés faibles, ou que l'Evangile ne soit pas la vérité; au lieu que nous croyons que la destinée de l'Eglise de Christ, exposée dans les S. Ecritures, règle, jusqu' à la fin des siècles, les destinées du genre humain.

hartelijk en hupsch. Van der Hoeven sprak mij eenige woorden van welkom toe, die enkel welwillendheid ademden. — Ik herdacht, bij het antwoord, den man aan wien ik in Gods hand zoo alles verschuldigd ben. Het was mij bij oogenblikken als een droom, mij daar te zien. God make ons, waar Hij ons plaatst, werkzaam en getrouw. Ik hoop toch dat er nog eens aan deze klasse van het Instituut eene bestemde richting ten goede zal gegeven worden, — en wensch mij nu vooreerst maar wat te orienteeren.

Heb ook, voor uwe regels van antwoord op mijne vraag, ten geleide van uwe Archives, den hartelijksten dank. Wij stemmen over Plato zamen, zoo ver ik dit zeggen mag, die dezen wijsgeer weinig, als zoodanig vooral, bestudeerd heb ¹⁾. De richting mijner Grieksche taalstudie was, als gij weet, meer litterair en dichterlijk.

Van het plan om tegen de Groningers in onze Janr. Stemmen op te trekken, heb ik moeten afzien. Ik heb voor het oogenblik genoeg aan de polemieken tegen Strauss. Ook wacht ik liever op eene of andere meer bijzondere aanleiding, die ik wel meen te ontmoeten, om ons gevoelen wegens Waarheid en Liefde ²⁾ eens meer uitvoerig uit te zetten.

Van mijne Voorlezingen houdt onze geliefde Koenen u au fait ³⁾. Ik gevoel de voorbidding der vrienden bij dit werk. De getrouwheden Gods zijn groot. Hij ondersteunt mij wonderlijk, en geeft mij veel zegen voor mijn hart bij deze nasporingen.

Weest, geliefde vrienden, van ons beiden onverdeeld ten innigste gegroet.

1) De rigting mijner Grieksche taalstudie was vooral historisch. Aan eene beschouwing over Plato, als wijsgeer, heb ik mij nooit gewaagd dan uit een algemeen standpunt van Christelijke waarheid tegenover Heidensche filozofie. Geboid werd ik door de onvergelykbare schoonheid der voordragt. In mijne Academische Disputatie *Prosopographia Platonica*, (dat is, het oordeel van Plato over de vermaardsten zijner tijdgenooten, opgemaakt uit zijne Dialogen) heb ik de lezing van den bewonderenswaardigen schrijver met mijne onveranderlijke voorkeur der historische studie in vereeniging gebragt.

2) Het Tijdschrift der Groningsche hoogleraren.

3) Met eene nauwkeurigheid, spoed en volharding, waarvoor ik hem niet dankbaar genoeg kon zijn.

1840.

XXVIII.

16 Febr. 1840.

Lieve Vriend en Broeder! Capadose zal u wel reeds de belangrijke zaak, die thans de Broedergemeente te Zeyst bijzonder bezig houdt ¹⁾, op mijn verzoek hebben medegedeeld. Van harte hoop en bid ik, dat zij ook onder den waarden broedering in den Haag weerklank zal hebben gevonden.

Ik beken dat zij mij zeer bijzonder op het hart gedrukt werd, en mag u met verheuging melden, dat mijne geringe pogingen onder de vrienden alhier, bepaaldelijk die van den Zondag avond, niet ongezegend zijn geweest. Doch, zoo als u uit de nota, die ik onzen Capadose zond, zal gebleken zijn, de som die benooidigd is, blijft nog aanzienlijk. Mij dunkt, van alle zijden beschouwd, heeft die zending en dat liefdewerk onder de Negers op Suriname op medewerking aanspraak. En ik ben dan ook verzekerd, dat zij die onder u, geliefde vrienden! rijkelijk zal vinden.

Hiernevens nog tot eene kleine bijdrage omtrent den geest en gezindheid, waarmede dit werk behartigd wordt, een brief, voor weinige dagen ontfangen van mijnen geachten vriend Raillard. Mag ik die, zoo wel als de nota, na gemaakt gebruik, binnen een dag of acht, wel terug verwachten? Gij zult daaruit ook

1) Evangelisatie te Suriname.

zien dat het liefelijke plan van onzen de Clercq voor als nog geen gevolg kon hebben. Nu broeders! verkwikt ook in deze, gelijk gij zoo gaarne doet, de ingewanden van deze trouwe arbeiders, en werken wij alzoo in liefde mede tot den opbouw van Gods koninkrijk ook onder die arme kleurlingen. Hij zelve gebiede genadig zijnen zegen.

Mevrouw de Jonge ¹⁾ zal door HaarEd. waardige vrienden te Zeyst wel eenige bijzonderheden weten aangaande deze zaak; en, ik ben des verzekerd, niets liever doen dan met ons in welwillenden ijver medewerken. Door wat canaal het u goed zal dunken de bijdragen op te zenden, het zal even welkom zijn. Ik belast er mij gaarne mede. De onmiddellijke zending zal althands niet minder verblijdend zijn.

Ik schreef u in lang niet, en thands slechts in het kort over deze ééne zaak. Wij hooren toch van wederzijde wel het een en ander van elkander. Ik heb het dezer dagen en weken schromelijk druk. En mijn Zuidelijke aart blijft mij toch, zelfs onder de dringendste bezigheid, bij, zoodat ik den tijd vrij wat beter zoude kunnen uitkoopen, dan ik doe.

Nu, lieve vrienden! dank voor alle uwe liefde, en zij de God aller genade in alles en tot alles met ons allen. Wij groeten op het innigste uwe lieve vrouw.

XXIX.

21 Maart 1840.

Waarde Vriend en Broeder! Twee dingen hielden mijne gedachten onophoudelijk bezig deze week, het bezoek van Eli-

1) Mevr. de Jonge geb. Evertsen, echtgenoote van Jhr. Mr. de Jonge van Campens-Nieuwland, wier Christelijke vriendschap, door de Costa en de Clercq gewaardeerd, voor menigeen ten zegen geweest is.

zabeth Frij, en uwe Bijdrage ¹⁾ Heb dank voor het onwaardebaar geschenk. De indruk daarvan is te diep, dan dat ik er den schrijver zelven veel van zou mogen zeggen. Gij hebt onze harten verkwikt, broeder! Gode zij de dank voor dit getuigenis op nieuw. Het worde door zijnen zegen ter harte genomen, en vervulle zijne werking. Aanmerkingen zult gij wel op eene eerste lezing en herlezing niet van mij wachten. Heb ik in het vervolg eenige vragen, dan hoop ik ze u te mogen voorstellen. En intusschen nog slechts één woord: indien ik Z. M. was, ik weet wel wat ik deed.

En nu! Elizabeth Fry. — Wij zagen en hoorden haar. Zulke kennismakingen zijn époques in het leven. Eene moeder in Israël! Paulus zoude haar gaarne de zijne genoemd hebben. Rom. xvi: 13. — Ik was niet in de gelegenheid hare meetings bij te wonen ²⁾. Maar wij hoorden haar bij van Eik, en ten onzent.

Een treffend verschijnsel in onze steden op dit oogenblik. —

1) Bijdrage tot herziening der Grondwet in Nederlandschen zin. — „Terugkeering tot het Evangelie de conditio sine qua non. Het aannemen der liberale wanbegrippen werpt in den draaiking van ellende, waarin Europa sedert hun algemeen worden voortgesleurd wordt. De geschiedenis der laatste halve eeuw is, ook hier, in twee woorden begrepen: worsteling tegen de gevolgen der beginsels die we goedgekeurd hebben. Wat Nederland aldus geworden is, dat zien we. Wat het op dit voetspoor worden zal, is niet zonder ongemeene scherpzinnigheid te voorzien.” — De beoordeeling in de Stemmen en Beschouwingen (II. p. 328—336), waarschijnlijk van da Costa, is merkwaardig, ook uit het oogpunt der wijziging zijner denkbeelden over Staatsregt en Constitutie.

2) Dit voorregt viel mij te beurt. Met haar broeder Gurney mochten wij ze, in de vertrouwelijkheid van het thee-tafel gesprek, ontmoeten. Mijne echtgenote was in het gevangenhuis getuige, ook waar taalgemeenschap ontbrak, van den indruk der fingerwijzing op een bijelwoord, met de meewarigheid van het sprekend oog en gelaat. Ook eene meeting in het Hôtel Bellevue hebben wij bijgewoond. In eene toespraak over de verantwoordelijkheid der aanzienlijken voor de eeuwige belangen der onderhoorigen, hield ze iedereen geboeid, met de liefelijke overmacht van edele gestalte, van ernstigen eenvoud, en van een oog, waaruit de zinspreuk u toebloek: „Charity to the soul is the soul of charity.”

Zij was overal dezelfde, in de Kwakerskerk en aan tafel bij van der Hoop, alwaar zij met dien geheel eigenaardigen eenvoud en zalving een goed en krachtig woord over meer dan één punt moet hebben gezegd. — Zij regretteerde zeer onzen Capadose niet te hebben gezien. Ik was blijde haar nog een Exempl. van zijne Conversion ¹⁾ te kunnen aanbieden, waartegen zij aan zijn petekind een recht schoon hymn- en psalmboekje gaf. Zeg dat s. v. bij gelegenheid aan onzen vriend, van wien ik heden met dubbele vreugde een brief ontving, daar ik over zijne gezondheid ongerust was.

Recht aangenaam was mij ook het, al te kort, bezoek van Elout. Hij zal u onze bijzonderste groete ook bij monde overbrengen.

Over de slavernij-question zult gij in ons Aprilnummer een artikel van onzen Koenen vinden ²⁾, waarmede ik mij verbeeld dat ook gij u zeer goed zult kunnen vereenigen.

Van mijne voorlezingen hoop ik nog wel eenmaal de hoofdzak, dat is, de opmerkingen over de Evangeliën, te mogen in het licht geven. Voor de Stemmen is dit, geloof ik, geen zoo geschikte stof. Ook zoude er het geheel door verbrokkeling te zeer bij lijden.... Nogmaals alles goeds in den alleen Goede, onzen Heiland en Heer!

XXX.

1 Junij 1840.

Waarde Vriend en Broeder! Het boekje van Bickell ³⁾

1) Het hartaangrijpend verhaal van zijne bekeering, waarvan in verscheidene talen de vertaling het licht zag, en dat menigeen, niet onder de Israëlieten alleen, tot bekeering geleid heeft.

2) Stemmen en B. II, 250—264.

3) Bickell. Die Verpflichtung auf die symbolsichen Schriften Cassel. — Naar de uitgaaf van 1845 meermalen in het Regt der Gezindheid aangehaald. Een voortreffelijk geschrift. — „Bickell (1799—1848) in der gelehrten Welt bekannt als einer der gründlichsten Forscher auf dem Gebiete des Kirchenrechts, musz in Beziehung auf sein engeres Vaterland Kurhessen als einer der bedeutendsten

las ik met bijzonder genoegen, schoon niet altijd met gelijke instemming. Hierover, zoo ik hoop spoedig nader, daar ik thands alleen gelegenheid heb een paar regels te schrijven, daar het onderwerp ten minste een paar bladzijden vordert. Mag ik het boekje te gelijk met den brief van Leo ¹⁾ (ook regt interessant, en grootendeels, dunkt mij, juist gezien), ook nog eens aan onzen Koenen mededeelen.

Inderdaad, kwam ook mij het stuk van onzen de Clercq niet alleen recht mooi, maar ook recht goed gezien, voor. Op individueel getuigenis zal het in onze dagen, wellicht! in nog geheel andere lichamen dan ons Instituut, voornamelijk of wel eenig, aankomen. Van harte feliciteer ik u en ons allen, die ook voor de zichtbare kerkgemeenschap beden koesteren, met het aangeboden en aangenomen ouderlingschap ²⁾ De Heere zelve der gemeente zij uw Raad en sterkte!

XXXI.

30 October 1840.

Waarde Vriend en Broeder! Ik heb het genoeg, u thands eene tweede aflevering mijner voorlezingen te kunnen aanbieden. Wat is er sedert de eerste niet weder gebeurd, in de gewichtigste betrekkingen! Het is van alle kanten een ontzettend gezicht, dat de toekomst oplevert, — mochten wij ook in de dingen van deze aarde en de dingen van het Vaderland door het geloof leven. Van menschelijke theoriën en pogingen, ook de beste en best gemeente, is het heil niet te verwachten, maar het is in God. Dit sterkt mij in de altijd levende verwachting over onzen geliefden Koning; in Oranje ligt een be-

Representanten des öffentlichen Rechtes im Gegensatze gegen alles das was im weiteren Sinne Revolution genannt werden mag, bezeichnet werden." (Staats-Lexikon von Wagner.)

1) Met wien (zie blz. 26) ik in aangename en belangrijke correspondentie geraakt was.

2) In de Waalsche Gemeente.

ginsel van God gegeven, en dat tegen vele teloorstellingen en gegronde en ongegronde klachten bestand is. De vraag des behouds is in de al of niet verkiezing van het huis, van den Persoon. — Treffend was mij omtrent dit laatste nog het gevoel van sommige armen en geringen in de wereld; — meer dan ééne weduwe uit de dagen van 1792 en der herinnering van den doop des Kinds, nu onzen Koning. De Heer make alle de Zijnen, mag het zijn, eenstemmig in geloof en gebed, dat is, zucht des harten tot Hem. Dan zal het ons ook nog in donkere tijden licht kunnen zijn. Treffend was mij weder dezer dagen Zach. III, IV: 1—7.

Bij het staken der Stemmen ¹⁾ vind ik steeds meer en meer rust. Het was, gelijk de oprichting, eene zaak van vragen tot God; en het antwoord lag in de eenvoudigste beschouwing; en bevestigde zich steeds meer door wenk op wenk.

Hetgeen mij in jaren niet gebeurd is, noch misschien gebeuren kon, is eene oogenblikkelijke opwelling van den dichterlijken ader. ²⁾ Ik kon de noodiging tot waarneming van de tweede leesebeurt op de openbare vergadering van onze klasse niet afslaan! En ziet! ik gevoelde mij nog dichter! IJdelheid als alles, zoo het niet een weg van plicht hier ware, ik hope ook van getuigenis. — God zij maar in alles nabij.

Mijne vrouw is op den duur lijdende. Het gaat evenwel nog al, sedert eenige weken, en ik zelve mag ook niet klagen.

Word gesterkt, waardste vriend! in uwe wichtige werkzaamheid. Verlangend zie ik uit naar eene vrucht daarvan, op welke gij ons met een woord deelt hopen tijdens uw kort bezoek.

Innig worde Mevr. Groen van ons beide gegroet. Weest het ook te zaan van onzen Chevallier, die in zijne eenzaamheid veel van Gods trouwe ondervindt, als van uwen hartelijk verbonden vriend en broeder.

¹⁾ In October.

²⁾ De Vijf en twintig jaren.

XXXI.

9 November 1840.

Waarde Vriend en Broeder! Een regeltje slechts van dank voor de toezending uwer Adviezen ¹⁾, en uwe kort daarop gevolgde letteren. — Recht gewichtig was mij de lectuur van het treffend geheel, dat deze verzameling oplevert. Moge er een zegen over zijn voor velen, en voor de zaak van Koning en Vaderland. De hoop u, bij gelegenheid van onze Openbare Vergadering, hier te zien, is mij recht liefelijk. Ja wel hebben wij, bij een gewenschte ontmoeting, over honderd belangrijke punten te spreken.

Intusschen nogmaal den warmsten dank voor dit uw laatste geschenk op nieuw. Veel werd mij duidelijk daaruit aangaande den stand van zaken in ons land; — en dit wel bijzonder, hoe gemoedelijk de zich achtende conservatieve richting ons naar het consequentste despotismus zoude leiden. — Van den anderen kant zie ik wolken van alle zijden samenpakken.

Met het vierde gedeelte van zelfs de rechtmatige grieven, die men overal hoort aanvoeren, is revolutie, is ontbinding, een noodzakelijke consequentie. Daarop sloeg hetgeen ik laatst schreef, dat de eenige hoop in de Gods belofte, in het genade-verbond van de zijde Gods ligt. Niet, dat zij verre! van door dat denkbeeld een passif afwachten te rechtvaardigen, — maar, als de eenige mogelijkheid (en dan ook zekerheid!) van een gewenschten uitslag, zij het ook, midden onder velen strijd. Nu, over alles nader, en, kan het zijn, mijnerzijds duidelijker, bij onze gehoopte ontmoeting, — Wij zijn redelijk welvarend; bij mij heeft de poëzy het leven weêr meer gaande gemaakt.

Weest innig gegroet van uw liefh. Br.

¹⁾ Adviezen in de Dubbele Kamer. — Opgenomen in de algemeene uitgaaf (1856) I. p. 1—72.

Aan Mr. I. DA COSTA.

22 November 1840.

De Staatscommissie voor het Lager onderwijs, ingesteld bij Besluit van 12 Nov. 1840, bracht op 19 Jan. 1841 Rapport uit, waarbij eene afzonderlijke Nota door mij gevoegd werd, opgenomen in de Verspreide Geschriften, II p. 157—180. Daarin werd het streven naar splitsing der openbare scholen, en, zonder uitstel, als eisch en regt van het geweten, vrijheid van bijzonder onderwijs verlangd. In deze raadpleging van da Costa (20 Nov.) wordt meer zijn oordeel uitgelokt dan het mijne (nog niet gevormd, en althans voor velerlei wijziging vatbaar) medegedeeld. — Het Besluit van 2 Januarij 1842 was het droevig einde der zaak.

Zeër waarde Vriend en Broeder! Hartelijk dank voor het spoedig mededeelen van de treffende uitstorting uwer heerlijke Poëzy. Capadose las mij gisteren avond uw stuk voor. Ja, Dichter zijt gij en Christen, Christendichter; en ik dank Hem van wien alle goede gave komt, dat Hij u dit talent schonk en behield, en u getrouw maakte om, ook in dit Overzicht der 25 laatste jaren, niets anders te willen weten dan Christus en dien gekruist. Moge Gods zegen op dit krachtig getuigenis rusten! Maar, lieve Vriend! kunt gij niet bewerken dat het ten spoedigste in 't licht komt? Het is wel een onverganke-lijk gedenkstuk, maar het is toch ook een gelegenheidsgedicht. De tegenwoordige dagen zijn gewigtig; zulke taal kan goed doen aan velen. Eerst door lezing, en overlezing en overdenking kan het gedicht regt worden gewaardeerd, kan het blijvend nut stichten. O! hoe wensch ik over vele der hier door u ontwikkelde of aangeduide denkbeelden met u te spreken.

Mijn Amsterdamsche reis is uitgesteld geworden. De Commissie voor het lager onderwijs is eene taak waarvan de verantwoordelijkheid zwaar bij mij weegt. Moge ik wijsheid ontvangen om daarin getrouw en voorzigtig te zijn! Gij kent mijne beginselen hieromtrent. Eenige vrijheid van bijzonder onderwijs acht ik onmisbaar. Ook de vereeniging der gezindheden, in dier voege gelijk zij nu plaats heeft, acht ik nadeelig: maar wat dunkt u van de geheele afscheiding? Catholijke en Protestantische scholen?

Mag en moet ik daarop aandringen? Mag ik daartoe medewerken? Wat zal het ons baten de Protestantsche, of wilt ge, Hervormde scholen gebracht te zien onder den invloed van de Kerk, van de Geestelijkheid? Ik zie wel dat die overgave van het onderwijs, voor zooveel het godsdienstige betreft, aan de Kerk, onder Gods hand, een krachtig middel zou kunnen worden om velen meer naauwlettend te maken op het geloof der Predikanten; dat zij eene aanleiding zou kunnen wezen om meer op de handhaving eener positive belijdenis te dringen. Maar is het toch niet hagchelijk den invloed eener zoodanige Geestelijkheid te versterken, en daarbij de Roomschen zoo geheel afgescheiden tegenover ons te plaatsen? Zou er ook een terme moyen zijn, door in de gouvernementsscholen het onderwijs te vorderen van die hoofdwaarheden, waarin Lutherschen, Hervormden en ook de Katholieken, als Augustinus, Bernardus, Bossuet en Fénelon overeenstemmen? Doch waar zou ik eindigen, indien ik u de onderscheidene vragen wilde voorhouden die zich dezer dagen aan mij voordoen! Maak eens, bid ik u, de zaak tot een onderwerp uwer meest ernstige overdenking en meld mij de hoofdtrekken van uw gevoelen. Van de R. C. zijde zal wel op algeheele afscheiding aangedrongen worden.

Moll heeft van ochtend recht ernstig en getrouw gepreekt over 2 Kron. 1: 7—12 voor onze twee koningen. Ik wensch dat Willem II ook te Amsterdam dergelijke taal hoore.

Op de audiëntie niet te gaan zou ik, dunkt mij, indien men er algemeen gaat, voor u eene omissie vinden van hetgeen gij den Vorst verschuldigd zijt; althans indien gij vermeent dat er op die audiëntie gelegenheid zal zijn om een enkel woord te spreken.

Wees Gode bevolen, en schenke Hij ons wijsheid en kracht om werkzaam te zijn tot zijn eer en tot nut onzer medemenschen in elken kring waarin Hij ons plaatst. Geloof mij steeds

Uw Vriend en Broeder,

GR. v. PR.

1841.

XXXII.

25 Februari 1841.

Waarde Vriend en Broeder! Met veel dank, bijzonder ook van mijn achtenswaardigen vriend den heer Pierson, gaan hierevens de boeken te rug, die met vele belangstelling gelezen werden, en het denkbeeld op nieuw bevestigden: het beslissende ten goede ligt in het personeel der Onderwijzers. Dat op en door de Diaconie-scholen nog veel goeds kan gesticht zoowel als behouden worden, gevoelde mijn genoemde vriend ook zeer goed. De Heere zegene het getuigenis en de pogingen van een iegelijk onzer in zijne roeping. Wat tijden! en toch, uit zoo veel donkers kan juist de heerlijkheid voortkomen.

De beweging moet het toch eigenlijk doen. Mogen wij het krachtig gevoelen, waar en wanneer onze God zelve zich aan de spitse plaatst, en de Zijnen in beweging brengt. Intusschen blijft een somber floers over alles hangen. Veel lijdt ons gevoel dezer dagen, over hetgeen uit Berlijn, uit den Haag, uit Rome ter ooren komt. Men is hier dan ook over het geheel neêrslachtig, en in bekommerde verwachting, wat uit dit alles worden moet.

Het Concordaat in de eerste plaats. Een wichtig stuk en treurige nalatenschap der vorige Regeering. Gij zult het Zedig-vrijmoedig woord (waarschijnlijk van Broes) gelezen hebben. Ik vond

het zeer wel. Ongelukkig is het evenwel, wanneer men (bij alle billijkheid) te doen heeft met eene partij, die een reeds gesloten tractaat toch maar in handen heeft. Inwendig, allereerst, en in God moet ons Protestantismus zich versterken; en daartoe werkt misschien juist deze uiterlijke teruggang en verzwakking mede. Ach! Heere, geef wijsheid! geef kracht!

...Uit de diepte kan de Heere wederbrengen! Intusschen worden allerlei ware en valsche geruchten waarschijnlijk dooréén gemengd. Zoo zeide men dezer dagen, dat de Koning roomsch wil worden! Zoo, — dat onder een preek van Sécretan, Prins en Prinses Frederik uit de kerk zouden zijn gegaan, daar hij vrijmoedig tegen de vermakelijkheden van den tijd preekte.¹⁾ Dit laatste zoude ik in het bijzonder wel wenschen te weten, om het bij de algemeenschap van het gerucht, te kunnen bevestigen of ophelderen. Wilt gij, lieve vriend en broeder! aan een onzer schrijvende, hier wel aan denken?

Geloof alleenlijk! blijft de leus...

Gaarne had ik dit wintersaisoon weder voorlezingen gehouden, ik was daartoe ook van onderscheidene zijden aangezocht. Ik had ook eene, dacht mij, niet onbelangrijke stof: beschouwingen over het Oude Testament, meer of min (schoon meer gedétacheerd) in de manier der lezingen tegen Strauss. Doch die stof vorderde eene bearbeiding, en deze bearbeiding eene ruimte van tijd, dien ik niet meer bezat, daar van de zes avonden drie à vier door particuliere lessen bezet waren, en ook de ochtenden slechts gedeeltelijk vrij. De redactie der Voorlezingen voor de pers ging in allen gevalle voor. Ik verblijd mij zeer in hetgeen gij daarover schrijft.

En nu, met verschooning dat ik den termijn van 14 dagen, gedeeltelijk door eigen schuld, overtrad, en met innige groete aan alle de vrienden.

1) Voorbeelden te meer van het dikwerf ongerijmde der geruchten waartoe, in dagen van spanning, mis:erstand aanleiding geeft.

XXXIII.

1841.

Waarde Vriend en Broeder! Gij hebt daar een recht gelukkig denkbeeld gehad, en aanvankelijk ten uitvoer gebracht.¹⁾

Sedert lang werd door welgezinden naar eene geschiedenis van het vaderland in dezen geest uitgezien. Ik heb zelf er wel eens aan gedacht, om mijne vroegere historische lezingen in eenen vorm uit te geven, welke aan de behoefte, thans zoo kenlijk door uw Handboek voldaan, eenigzins mocht beantwoorden. Doch hoe verblijd ik mij, dat gij die taak op u wildet nemen. Heb dank voor dit schoon geschenk aan ons opkomend geslacht, aan ouders en onderwijzers, aan allen die het met onze gezegende Godsdienst en dierbaar Vaderland welmeen. Reeds verkwikte ik, door de voorlezing van eenige plaatsen, het hart van een jeugdigen veelbelovenden onderwijzer, die het zich dadelijk aanschaffen wilde, en er op zijn beurt wederom een anderen jongen schoolhouder mede verblijdde.

In het uitzicht op eene herhaalde lezing en behandeling met mijne zonen, had ik intusschen reeds voor mij zelven menig genot van uwen belangrijken arbeid, op welken de Heere rijkelijk Zijnen zegen wil verleen, en u kracht en opwekking bij aanhoudendheid schenken, om denzelven voorspoedig en dankbaar voor een zoo uitnemenden last te voltooien.

De richting van uw werk, zoo tegen Rome als tegen de Neologie, het spreekt van zelve, bevalt mij uitnemend. En toch! het zal u niet verwonderen dat ik hier en daar op eene en andere uitdrukking, in enkele bijkomstige beschouwingen zelfs, verschil. Ik lees b. v. bl. 84 van de Roomsche Kerk, dat zij, na

1) Eerste aflevering van het Handboek der Geschiedenis van het Vaderland.

het Concilie van Trente, eene afvallige Secte werd.¹⁾ Het komt mij voor, dat het anti-christelijke Rome nog eigenlijk iets anders is, een nog veel erger gebouw op veel beter fundament, dan hetgeen wij ketterij noemen. Wij moeten, dunkt mij, met Rome niet wisselen van positie en benaming. Wij behoeven ons Protestantismus geen moederkerk te noemen, om ons eigen standpunt te bewaren. De Hervorming was meer Propheet en Getuige dan moeder of voedster. Hare kracht is niet zoo zeer in dat kerkelijke, waarop thands veler oogen gevestigd zijn, en dat toch in het Nieuwe Testament nergens op den voorgrond staat. Het denkbeeld van Gemeente, van Kerk is, daar meer iets in hope en in de toekomst bestaande (Joh. XVII: 6) dan zichtbaar in de verwezenlijking gedurende deze tegenwoordige bedeeling. Ik vrees dat wij, dit voorbijziende, Rome te veel op het voor haar gunstigst terrein aanvallen.

Een andere, weinig beduidende en toch niet geheel onbeduidende aanmerking heb ik op uwe wijze van aanhalen des Bijbels. Gij volgt, lieve vriend! de hedendaagsche spelling, en tevens de verouderde syntactische vormen van de Statenoverzetting der Dordtsche Vaderen, Bl. 3, opdat geen vleesch en zoude roemen voor Hem" enz. — Ik heb zelf in vroeger tijd mij, zoo wat de taal als zelfs de spelling aangaat, aan den standaard der oude overzetting gehouden. Ik kwam daarvan terug. Wij moeten, dunkt mij, zelfs den schijn niet hebben van onze vertaling als eene Vulgata te gebruiken. Bovendien neemt die antieke kleur in eene aanhaling uit het Woord het denkbeeld eenigzins weg van het levende en voortlevende des Woords door alle tijden heen.

1) In het Handboek leest men: „Kerkvergadering te Trente.”

Wat misbruik was geweest, werd grondslag en regel. Lang had tweederlei rigting bestaan, rechtzinnigheid en ketterij; de laatste heeft te Trente de overhand behaald. De Roomsche kerk, gescheiden van de ware Moederkerk, is toen afvallige Secte geworden. — Bij de belijdenis van meer dan ééne hoofdwahrheid heeft zij dwalingen gevoegd, waardoor, bij wettige gevolgtrekking, elke hoofdwahrheid krachteloos wordt.”

Daarom acht ik zelfs eene opzettelijke verbetering van onze Overzetting, eene behoefte voor onzen tijd, voor de geloovigen en rechtzinnigen niet het minst. Wij kunnen, wij mogen in geen opzicht, dunkt mij, stationair blijven. Gij gevoelt het, het is hetzelfde punt, au fonds, dat mij van sommigen mijner lieve vrienden en broeders doet verschillen met betrekking tot de formulieren.

Ik las het openbaar gemaakte antwoord der Synode op de Adressen. ¹⁾ Gij vraagt mijn gevoelen. Ik vrees, dat zoo lang men de vraag zoo blijft poseeren, als hier gedaan is, het antwoord wel met kleine wijzingen, altijd hetzelfde zal zijn en de resultaten gering. Wil men de zaak in het hart aangrijpen, dan, dunkt mij, moeten (gelijk b.v. in uw Handboek bl. 86) de punten zelve genoemd en gespecificeerd worden, niet de quaestie zich bij den wensch naar het quia bepalen. De herstelling daarvan is (niet blootelijk uit het standpunt der Synode) ondenkbaar. Iets nieuws te geven, is hachelijk, maar mogelijk.

Gij vraagt hoe het gaat met mijn plan om een cursus te geven voor jongelieden? Tot hertoe vond het weinig of geen weerklank, niettegenstaande alle publiciteit door mij en buiten mij daaraan gegeven. Ik hoop te beginnen op den aangekondigden tijd met den derden zoon van onzen de Clercq, de eenige, die zich tot hertoe aanbod. Andere uren en verdeelingen zijn mij voorgesteld door een vijftal jongelieden, waaraan ik mij niet onttrekken wil, schoon ik vrees dat op die wijze het oorspronkelijk idee zijn doel mist, en alles op verbrokkeling uit zal loopen. Hoe het zij, alles wijst mij, in mijne aan uwe tedere belangstelling bekende omstandigheden, op eene beslissende verwijdering van hier. Wellicht vindt ik dezen winter nog wel

1) Rapport ter zake van het Adres van den Predikant MOORREES c. s., waarin de vermaarde zinsnede voorkwam: „Het nieuwe formulier wil in het algemeen de leer, die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde kerk, door den leeraar aangenomen zien.”

opening voor eenen cursus in de manier der voorlezingen tegen Strauss. Maar ook in dat geval, zoo het plan voor jongelieden niet op eene beduidende wijze opneemt, dan is er aan geen blijven te Amsterdam langer te denken. Maar waarheen dan? Zal ik mij elders hier of daar met soortgelijke plannen nederzetten? of heb ik alleen om te zien naar een plekje gronds om stil en goedkoop met de mijnen te leven? God make mij genadig zijnen weg en eenig goeden wil bekend! Middelijk kwam mij, in het eerste geval, Leijden of Utrecht wel eens voor den geest. Maar, alles wel overdacht, is toch eene Academiestad minder voor dezen werkring, dunkt mij, geschikt, en zoude mijne vestiging aldaar een vreemde vertooning kunnen zijn. — Uit Arnhem werden mij onlangs voorstellen gedaan, doch die van een vrij wat bestemder aard zouden moeten worden, om mij dien weg uit te doen uitzien. Zoudt gij denken, lieve vriend en broeder! dat in den Haag onder jongelieden, voor een plan als dat van mijn Prospectus iets te verwachten ware, of in het geheel dat aldaar voor mij een werkring mogelijk ware?

Het is een invallende gedachte, en niets meer, die ik u zoo zij bij mij ligt mededeelde, zonder daarvan eenige verwachting te hebben, of mij de groote bezwaren daaraan verbonden, te ontveinzen.

Het kon intusschen de weg zijn. — Hetgeen thands dringendst is, waarde vriend! is de verplaatsing uit Amsterdam, alwaar alleen eene geheel onverwachte bestiering Gods ons zal kunnen houden, zooals het zich laat aanzien.

Doch verschoon het onbescheidene van dezen eindeloos langen brief. Ontfang nog alleen met uwe Echtgenooten onze innige groete in de gemeenschap der hope onzer harten op onzen grooten God en Zaligmaker Jezus Christus.

XXXIV.

3 Mei 1841.

Waarde Vriend en Broeder! Aangenaam was het mij, u bij gelegenheid van de Instituuts-vergadering, eens weder te mogen zien en ook ten mijnent. Gij hadt aan mij al zeer weinig, ik gevoelde het te midden van het genoeg, dat uw onderhoud of toespraak mij altijd geeft. Ik was neêrgedrukt van gemoed bij het gezicht op vele dingen, die wij ook te zamen nog even aanroerden, en die, bij het in den grond toch altijd kwijnende van mijn gestel, dubbel treffen, wanneer men ze beschouwt van uit het boekvertrek, en buiten de aanraking met dat praktische leven, waartoe wij toch eigenlijk bestemd zijn.

Niemand misschien meer dan de Dichter, die niets anders heeft dan een zekere intuïtie van de dingen, gevoelt zich pijnlijk aangedaan in tijden als de onze, waarin alles zich, wellicht meer dan ooit, in het werkdadige leven moet oplossen. Ik ben, tot mijne beschaming, al tot zeer weinig bekwaam in de maatschappij, en nooit gevoelde ik dit dieper, dan bij de vorderingen van het oogenblik, tot hetwelk wij gekomen zijn. Doch hoe verdiep ik mij zoo in bespiegeling omtrent mij zelven? Zoeken wij liever, in onze zwakheid, de kracht van Boven, en bidden wij God in Christus om Zijne genade, die alles vermag, ook voor elkander!...

Van Capadose en Singendonck vernamen wij dat uwe gezondheid nog niet geheel hersteld was. Mogen u deze letteren in gewenschten weg van vernieuwden welstand vinden; bovenal met uwe lieve Echtgenoot in het genot der nabijheid van Hem, onder wiens vleugelen gezondheid en leven voor ziel en hart, zoowel als voor het lichaam is.

Aangenaam was ons de kennismaking met den heer Singendonck, die ons veel van U allen mededeelde, dat recht opwekkend was in de broederlijke gemeenschap. Hij zelf is, dunkt mij, een recht lief en levend Christen!...

Ontvangt vereenigd onzen vereenigden allerhartelijksten groet, lieve Vrienden! met deze blaadjes, die tot completie van het eerste deel der Voorlezingen zoo even uitkwamen.

XXXV.

15 Juni 1841.

In 1841 verscheen Adres aan mijne geloofsgenooten, door Moorrees, Gereformeerd leeraar. Vervolgens Adressen aan de synode en aan den koning, door Moorrees en andere Gereformeerde predikanten.

Waarde Vriend en Broeder! Heb nog dank voor uw recht welkom bezoek. Het onderwerp van ons gesprek deed mij nog veel nadenken. Wij bespraken de klippen van doen en laten in deze zoo gewichtige als tedere materie. Intuschen kwam mij het Adres aan de Synode en dat aan Z. M. door Ds. Moorrees en andere Gereformeerde Predikanten, ten gevolge van zijn E. adres aan de Geref. uitgegeven, in handen. Uit het standpunt, dat wij meermalen te kennen gaven, zouden wij wel niet onze handteekening daaronder kunnen geplaatst hebben. ¹⁾ Uit het oud-kerkelijke is het toch inderdaad consequent. Maar ook de verdere inhoud bracht mij op een denkbeeld, dat ik aan U en de vrienden, wien deze zaken zoo zeer ter harte gaan, met een enkel woord in bedenking geve. — Is dat verzoek om eene algemeene Kerkvergadering wel zoo ongerijmd? En zoude men, in den middelijken weg, niet daartoe komen moeten? Zoo men althands kerkelijk iets wil doen, om zoowel ten aanzien van het kerkbestuur, als van de leer en de tucht, de belijdenis en geheel het uitwendig bestaan onzer Gereformeerde kerken tot een resultaat te komen?

Zouden leden dier Kerk (met Moorrees hebben zich enkel Leeraren geadresseerd), met daarlating zelfs van de quaestie der

1) Voorzeker niet.

wettigheid van Synode en synodaalbestuur, niet kunnen vragen, dat, daar de Hervormde Synode, zoo als zij thands geconstitueerd is, over levensquaestiën zich geene beslissing toebetrouwt, zij ten minste een beroep doe op de Kerken zelve, vertegenwoordigd door een buitengewoon aantal van Predikanten, Ouderlingen en Diakenen. Ik zoude er zelfs niets tegen zijn, dat het de Koning was, die deze Vergadering beriep, even als in 1618 door de Staten-Generaal geschiedde. Op zulk eene vergadering zouden dan die hooggewichtige vragen wegens 1°. de verhouding van de Wetenschap tot Godsdienst en Kerk; 2°. de noodzakelijkheid eener beïjdenis, op het quia gegrond; 3°. de behoefte aan verandering, uitbreiding, verversching, zoo ten aanzien van redactie als van den wezenlijken inhoud zelve onzer Eenigheids-formulieren, mogen en moeten behandeld worden. Daar zoude men elkander over de tederste belangen kunnen hooren, en antwoorden; en althands het constateeren van den staat van zaken de vrucht kunnen zijn. Men vergete niet, dat zelfs op de Dordsche synode de formulieren van eenigheid stellig en opzettelijk de *novo* onderzocht en gerevideerd zijn. Hoe veel te billijker en noodiger ware dit niet thands, na meer dan 200 jaren! Wij zouden dan ook op kerkelijke wijze te weten kunnen komen, wat tot het wezen, wat tot den tijdelijken vorm, of de omstandigheid en de gelegenheid van den tijd, in deze onze kerkelijke schriften heeft behoord; en wat ons de Heere der Gemeente, sedert, hetzij door het onderzoek der geloovigen, hetzij door de vorderingen der hulpwetenschappen, of op wat anderen weg ook, geschonken, en ons tot het pand voor deze onze dagen in handen gesteld heeft. — Zulk een Adres zou, dunkt mij, tevens de kracht van een protest hebben, en het middel van herstel aangeven. Kan men het daaromtrent niet eens worden, laat ons dan ten minste beproeven, of er uit ons midden niet ten minste eene verklaring van ons geloof, in overeenstemming met den geest der aloude, der algemeene (Europeesche) gereformeerde kerk, zoude kunnen tot stand komen, om dan zulk eene verklaring nog bij de aanstaande Sy-

node (al ware het slechts om de praescriptie af te breken) in te leveren, en verder, als onze belijdenis van het Christelijk Hervormd geloof, wereldkundig te maken.

Gaarne hierop uw en der vrienden gevoelen te gemoet ziende, teken ik mij, als gij mij kent.

Uw liefh. hartelijk verbonden Vr. en Br.
in den Heer.

PS. De omstandigheid, dat een man als de heer Baron van Zuylen van Nyevelt de portefeuille van Eeredienst heeft, is, vooral ten aanzien van een zamen te roepen algemeene Synode, van geen gering belang, dunkt mij.

Nog iets, tegen de Roomsche machten werd bij gelegenheid van het concordaat geprotesteerd. — Is iets dergelijks niet nu plicht en behoefte tegen de Neologie?

XXXVI.

22 Juni 1841.

Waarde Vriend en Broeder! Ik heb hiernevens het genoegen U eene nieuwe aflevering mijner Voorlezingen aan te bieden. Voorts, u ten hartelijkste groetende, refereer ik mij aan mijne letteren, daags na uw zoo belangrijk bezoek geschreven. Recht verlangend ben ik daarop het gevoelen der vrienden in den Haag, zeer bijzonder het uwe, te vernemen. De zaak bleef mij, sedert, aanhoudend bij, en ik kan er niet van los, zonder eenig meerder licht te verkrijgen, en, ware het zoo Gods weg en wil, tot eenige beslissing, in gemeenschap met de broederen hier en elders, te komen.

Ik vrees evenwel mij wellicht niet klaar genoeg te hebben uitgedrukt. Ook was het geheele denkbeeld toen nog minder ontwikkeld, als ik het thans meen voor den geest te hebben.

En résultat is mijne vraag: Zoude het ongeraden zijn de volgende stappen te ondernemen:

1°. De Synode die in Juli vergadert stellig de handhaving te

vragen, niet zoo zeer der formulieren van éénheid, als wel van de kenmerkende waarheden onzer Geref. kerk; ongeveer op de wijze, waarop eenige jaren geleden de Société Evangelique te Genève eene verklaring van haar geloof heeft afgelegd in een vijftal punten. Ik vind alles begrepen in deze drie of vier hoofdpunten:

- a. de Drieëenheid, — in overeenstemming met geheel de Christenheid.
- b. de verzoening en de gerechtigheid door het geloof, in overeenstemming met het Protestantsch geloof.
- c. de volstreckte onmacht en aangeboren zonde van den mensch — en daartegenover de vrije genadeverkiezing Gods, als Gereformeed geloofspand.
- d. de Goddelijkheid der Schriften des O. en N. T., als bron en grondslag van alle Godsdienst en Theologie.

2°. Acht de Synode zich onbevoegd tot deze verklaring, dan bij hetzelfde adres te vragen, dat zij zich tot den Koning wende tot bijeenroeping van eene bevoegde buitengewone Kerkvergadering, om over alle de levensvragen en inwendige belangen der Gereformeerde Kerk te raadplegen en uitspraak te doen.

3°. Wordt ook deze voorslag door de Synode gedeclineerd, dan zich aan Z. M. onmiddelijk te wenden, ten einde tot de bijeenroeping van zulk eene Synode maatregelen te nemen, en wel allereerst praeparatoir door eene Commissie van leeraars en leden zich te laten rapporteeren over tijd en wijze, waarop zoodanig eene buitengewone Kerkvergadering zoude kunnen gehouden worden.

Ik houd mij recht zeer aanbevolen om het gevoelen deswege van mijne zeer geachte en zeker allezins meer bevoegde vrienden, in dezen te vernemen; — vond intusschen geene vrijheid, om mijn denkbeeld te onderdrukken, met hoevele zwaarigheden de uitvoering ook moge verbonden zijn. Ik teeken heilbiddend

Uw liefh. Vr. en Br.

Bij onze vrienden te 's Gravenhage bestond tegen het voorstel van da Costa, zoo als het was toegezonden, veel bezwaar. — Als Bijlage geef ik de bedenkingen van VAN DER KEMP en VAN HOGENDORP.

BIJLAGE I.

2 Juli 1841.

Hiermede met dankzegging het stukje van d. C. terug. Daargelaten de overhaasting, waarmede om de kortheid des tijds de onderteekening gevorderd zoude worden, en welke een nauwgezet onderzoek althans voor mij onmogelijk maakt, zoo vind ik in het stukje twee bezwaren. 1°. Zoo komt mij de verklaring zeer gewaagd voor en moet ik althans bekenen niet op die hoogte te zijn om dezelve te kunnen afleggen. 2°. Zoo hebben wij nu *facto* minder dan d. C. begeert; doch zouden wij desniettemin van een groot deel van ons goed regt door zulk een adres afstand doen.

Mij dunkt dat dit niet kan gedaan worden dan na rijpe overweging. Eindelijk vrees ik, dat deze halve maatregelen veel tweedracht strooien zouden tusschen hen, die geroepen zijn om eensgezind te wezen, en dat daar er noch van halve, noch van heele vorderingen bij de synode iets goeds te wachten is.

Voor zooveel ik in de zaak licht heb, is de onderteekening onraadzaam.

D. VAN HOGENDORP.

BIJLAGE II.

2 Juli 1841.

Ik dank u voor de gedane toezending van het concept van da Costa hetwelk ik gister avond aan mijn zwager v. H. ter hand heb gesteld. Ik kan er mij geenszins mede vereenigen. Mij dunkt, onze vriend geeft zeer veel aan den vijand prijs, hetwelk men zoo maar niet prijs geven mag, al is het ook, dat men moge meenen het niet zoo met hand en tand te moeten vasthouden. Ware men in Frankrijk, waar geene erkenning meer van geloofsbelijdenis bij de Gereformeerde Kerk in 't algemeen is, dan zou het kunnen goed wezen zich aanvankelijk tot de vier punten van d. C. te bepalen; maar in onze Kerk hier te lande heeft men eene erkende geloofsbelijdenis (hoezeer de erkenning van hare waarde in gezag dubbelzinnig is); dezelve maakt een genoeg volledig geheel der Evangelische waarheden uit; en wanneer men dus

maar van vier dier waarheden spreekt, is het zoo goed als of men van de overigen, als niet van belang, afziet. Om niet te zeggen, dat het niet genoeg is de leerstukken slechts op te noemen, maar dat het noodzakelijk is ze duidelijk te ontwikkelen, dewijl men er anders alles van maken kan. Men dringe aan op de handhaving van onze geheele geloofsbelijdenis, (zoo als zij daar ligt in onze drie Formulieren van eenheid), of men zwijge liever en late alles den Heere bevoelen! Maar dat den vijand te gemoet komen en toegeven bevalt mij niet. Daarenboven zou zulk een adres als het ware een protest zijn tegen dat van Moorrees c. s.; en zou zoo iets wel raadzaam wezen? Konden Moorrees en de zijnen hunnen zin krijgen, het zou zoo kwaad niet zijn voor de Kerk: mijne reden om niet mede te doen, lag alleen in de bespottelijkheid, om aan den vijand zelven te gaan vragen ons recht te willen doen. Met het gevoelen van d. C. over onze oude formulieren, welk gevoelen in zijn geheele stuk doorstraalt, kan ik het gantsch niet eens zijn. Redenen genoeg meen ik voor mij om zijn concept niet te teekenen.

M. C. V. D. KEMP.

XXXVIII.

5 Juli 1841.

* * Hoofdtrekken van da Costa's eigen beschouwing over de Formulier-kwestie.

Veel dank voor uw advies en dat der vrienden. Buiten twijfel voel ik mij, zoo door de aangevoerde gronden als door eigen doordenken, overtuigd dat het indienen van mijn adres, voor het oogenblik althands, geheel ontijdig zou zijn.

Het komt bij mij dan ook niet meer in aanmerking. Vergunt mij evenwel, waarde vrienden! de beginsels, waarvan het uitging, zoowel als het oogmerk, waarmede het gesteld werd, nog kortelijk te ontvouwen. Het is goed zich over deze punten goed en geheel te verstaan, en van gedachten te blijven wisselen over een onderwerp, dat toch vroeg of laat tot eene of andere handeling roept.

Ziet hier dan eenige ophelderingen.

A. wat het oogmerk van mijn concept betreft, moet ik allereerst opmerken dat het, als bijna van zelve spreekt, geen afgerond geheel was, waarop ik alleen het ja of neen der vrienden wenschte te weten, maar wel een schema, waarin de hoofddenkbeelden werden uitgedrukt, om dan vóór de indiening nader en juister omschreven te worden, ten gevolge van elks geopperde aanmerkingen. Inzonderheid geldt die opmerking van de wijze waarop de vier hoofdwaarheden daarin waren voorgesteld, welke ongetwijfeld bij de verwezenlijking van het plan voor verbetering, uitbreiding of versterking vatbaar waren. Ik bedoel alleenlijk te zeggen, dat ik aan de letter van mijn voorstel niet hechtte, maar aan den geest en het beginsel.

Ten aanzien voorts van de bedoeling vis à vis de Synode; deze was eenvoudig als volgt: Het is (wilde ik u te kennen geven) ons niet te doen om den vorm, maar om de zaak. Het is ons te doen om de waarheden, niet om de wijze waarop dezelve in de Formulieren zijn uitgedrukt. Het is ons te doen om de identiteit van de Hervormde kerk en hare geloofsbelijdenis met de aloude Gereformeerde kerk in Europa en in ons vaderland. Verzekert ons die identiteit, die waarheden, en wij willen u niet aan deze of gene menschenlijke uitdrukking, wij willen u aan geen woorden- zoowel als zaken-, vorm- zoowel als waarheid-omvattend quia binden. Goede trouw van wederzijde; erkenning van Gods Woord in zijn eenig en onfeilbaar gezag, handhaving van de waarheden! Ziedaar hetgeen wij zoeken: geen handhaving van het oude en overgeleverde als zoodanig; maar bewaring en ontwikkeling van het toebetrouwde en gegevene van God!

Wij laten op die wijze niets, dat wezenlijk is, vallen, al is het dat wij de tegenpartij, zoo zij eenig gemoedelijk bezwaar of had of voorwendde, tegemoet kwamen door haar te ontheffen van het strenge en onhoudbaar quia. De verklaring die wij voorsloegen was alleenlijk de daarstelling van eene basis. Door die voorloopige afgelegde verklaring ware alreeds de banier geplant, het

terrein bestemd, het beginsel erkend. Waarom zoude men, dezen grond gelegd zijnde, niet mogen treden in een nieuw onderzoek, in hoeverre deze door menschen opgestelde formulieren voor verbetering, voor uitbreiding, voor vereenvoudiging vatbaar mochten zijn? Men heeft dit wel op de Synode van Dordrecht toegestaan en uitgevoerd; waarom dan niet, na 225 jaar, sedert dien tijd verloopenen?

En nu, de Synode had ons Adres, zoo als het daar ligt, aangenomen en opgevolgd, of niet. In het eerste geval, hoe onwaarschijnlijk ook, had zij zich dan ook met ons aan een vast beginsel verbonden. In het tweede dan bleef ons Adres altijd eene protestatie, waarop verder, naar den eisch der zaak en des tijds, konde worden voortgebouwd, om eindelijk tot iets decisiefs te komen. Stel dat deze Synode of eene buitengewone Kerkvergadering zich stellig tegen de waarheden verklaarde, dan ware de weg tot scheiding op wettige wijze gebaad. Stel, dat zij in het onzekere bleef, of zich met dubbelzinnige verklaringen zocht te behelpen, dan bleven immers ook de onderteeke-naars gerechtigd, op grond van het gelegde grondbeginsel, zich op de manier der Geneefsche Société Evangelique af te zonderen, tot op het tijdstip eener gewenschte wederkeering tot de waarheid. Hoe het zij, door het stellen van eene preliminaire belijdenis der hoofdwaarheden, werd niets te kort gedaan aan hetgeen verder begrepen werde tot een complete geloofsbelijdenis te behooren.

Doch nu B. het beginsel, van waar mijne geheele beschouwing der formulieren uitgaat. In het algemeen beroep ik mij op het deswege meermalen in de Stemmen gezegde; bij name herinner ik aan het opstel over Gods Woord en de Geloofsbelijdenis der Kerk, Dl. I, n°. 25 der Nederl. Stemmen. Doch nu in eenige korte uitspraken mijne grondenbeelden, zoo als ik op dit oogenblik kan uitdrukken. 1°. Scherpe onderscheiding tusschen de belijdenis der waarheden en de algeheele aanneming der formulieren. 2°. Onbevoegdheid om de ondertee-

kening quia te vorderen, door wie het ook zij, die, al is het ook slechts op een enkel punt, niet zelf het onvoorwaardelijk quia zoude kunnen onderteekenen. 3°. Ongenoegzaamheid van formulieren of belijdenissen tot herstel van de prediking der zuivere leer. 4°. Noodzakelijkheid en plicht om met art. 7 der Geloofsbelijdenis het Protestantsche beginsel van het hoogste en opperste gezag des Bijbels aan alles ten grond te leggen, en derhalve tot een nieuw onderzoek, eene nieuwe toetsing aan het woord der Schrift altijd bereid te zijn. 5°. Noodzakelijkheid, om ook de Wetenschap, de Theologie en hare hulpwetenschappen te hooren in de vragen omtrent leer en Kerk enz. 6°. Stellige bezwaren tegen meer dan ééne uitspraak van Confessie en Catechismus, ten aanzien van het bewijs voor sommige waarheden, ten aanzien van de wijze van voorstellen, ten aanzien van den samenhang: b. v. de plaatsing der 10 geboden in het gedeelte over de dankbaarheid, het antwoord op de vraag wegens de nederdaling ter hel, de bepalingen omtrent het wezen der Kerk; de tegenstrijdige wijze waarop het Avondmaal, in de onderscheidene Formulieren, dan eens meer Zwingliaansch, dan eens meer Calvinisch beschouwd wordt; de uitsluiting van de leer der prophecijën aangaande het Koninkrijk des Heeren op aarde, enz. enz. 7°. De behoefte aan overeenstemming tusschen de belijdenis der kerk en de tegenwoordige opwekking, die zich op den duur niet kan vergenoegen met de bloote adhesie aan menschenlijke Schriften van een vroeger eeuw. 8°. Noodzakelijkheid om zich aan te sluiten niet alleen aan de oude Nederlandsche Gereformeerde Kerk, maar aan het geheel der Hervormde kerken en Belijdenissen over heel de wereld. 9°. Blijvende dierbaarheid van Catechismus en Confessie in het gebruik, als historisch document, als huis- en leerboek, als vereenigingspunt tusschen de Vaderen en ons, mits nimmer als onbeweeglijk, onverbeterlijk, onvoorwaardelijk onderschreven verbindtenis. 10°. De aan geen menschelijk boek mededeelbare eer van eeuwigdurende geldigheid en efficacie tegen alle dwaling en afwijking. — Eindelijk gedenke

men, in geheel deze materie, in een tijd van crisis als den onzen, aan de uitspraak des Heeren Matth. IX: 16, 17.

Terwijl ik deze schreef, had ik het genoegen van een kort (veel te kort) bezoek van onzen waarden Elout.

Zeër verlangend ben ik te vernemen, wat het resultaat eener nadere conferentie, die zich deze geliefde broeder met Capadose, over een ander plan van Adres, voorstelde, zal zijn geweest.

Moge uit alle deze bewegingen nog iets, dat waarlijk van den Heere en tot zijne eer is, geboren worden. Ik verbeeld mij intusschen dat wij ons, althands voor dit jaar, wel zullen vergee-
noegen den uitslag van het voorstel van Moorrees c. s. af te wachten. De tijd is al wat zeer gevorderd.

Wees voorts, lieve vriend en broeder! ten innigste gegroet in den Heer en geloof mij steeds van harte den uwe.

P. S. Het boek van Rettig voor Bijbellezing op de scholen beviel mij bij nadere kennismaking minder. Daar is veel in dat wij moeten afkeuren, en geheel neologisch. Evenwel zijn er ook zeer belangrijke gedeelten, en is vooral, dunkt mij, de geheele aanleg van het boek, de attentie waardig. Eene navolging, of vrije overzetting, met duchtige rectificatie van meer dan éenen locus, ware misschien geen kwade acquisitie in onze taal.

De school voor Bijbellezing is l. l. Zondag alhier geopend, en schijnt al dadelijk op te nemen.

XXXIX.

6 Juli 1841.

* * De hier bedoelde correspondentie betrof de Formulier-kwestie. Gefken, hoewel geen Adres begeerende, deelde hoofdzakelijk in het gevoelen van da Costa.

De inliggende was door de Clercq, aan wien ik hem had ter lezing gezonden, reeds gesloten, als ik merkte, dat ik verzuimd had de brieven van Capadose en Gefken u te retourneren, hetgeen dus nog door deze enveloppe geschiedt.

Intusschen ontving ik een dubbel gewenschten brief van Capadose, waaruit eenige beterschap van zijn zwaar lijden tot onze groote vreugde blijkt. Gij zult de vrienden, en aan Capadose speciaal mijne nadere verklaringen wel willen mededeelen. Ik zie, wat mij betreft, niet dat ik, dit jaar althands, iets verder doen kan; ontveins echter niet, dat, indien ik de Formulieren uit het standpunt van mijne lieve Haagsche broeders (Gefken uitgezonderd) beschouwde, ik geene zwaarigheid zoude zien mij bij Moorrees c. s. te voegen. Uit dat standpunt is het Adres toch waarlijk cordaat en fiks. Doch gij zult misschien bezwaren gehad hebben, die mij nog niet duidelijk zijn, tegen elke indiening van een Adres. Ik verbeeld mij toch dat eene petitie met zulk een massa onderteekenaars op het Synode eenige beweging zal veroorzaken.

Ik gaf, geloof ik, de plaats in de Stemmen over het woord Gods en de geloofsbelijdenissen niet accuraat aan. Het is dl. I No. 25. Maar nog nader ontwikkeld dl. VI : 89—92, 186—88. Koenen schreef ook een mij steeds belangrijk stukje, aan het onderwerp verwant, Stemmen en Beschouw: I: 17—28.

Hartelijk groetende, teeken ik uw liefh. br.

XL.

1841.

* * Weinige dagen na het overlijden van de Costa's moeder en bij de ontvangst van het Kort Overzicht van de Geschiedenis des Vaderlands.

Waarde vriend en broeder! Ik stelde mij juist voor, u te schrijven, toen mij gister uw belangrijk pakket ter hand kwam, en mij dat voornemen nog een dag deed uitstellen. Laat ik u met een woord over deze nieuwe vrucht van uwen werkzaam ijver voor de goede zaak, en het zoo allezins verplichtend en verheugend boekgeschenk mogen danken, om straks, zoo op het werkje als op uwe lieve letteren, nader en uitvoeriger terug te komen.

Eerst toch dringt mij de behoefte om u, waardste Vrienden! de gevoeligheid onzer harten te kennen te geven aan de deelneming bij het overlijden onzer geëerde moeder, en al het troostende en verkwikkende, dat ons wederom bij deze gelegenheid uit uwe levende belangstelling toevloede. Ja! het is zoo, gelijk het onze waardige vriendin in hare letteren uitdrukte: Smartelijk was het, in de laatste jaren onzer ontslapene, zoo zeer weinig herkenbaar te zien van dat liefelijke in woord en wandel, hetwelk haar, wij mogen 't zeggen, nog onder allen die haar vroeger gekend hebben, met achting en eerbied doet noemen. En toch! voor ons was in menig oogenblik van luciditeit dat vroegere nog wel erkenbaar en aandoenlijk van alle kant. — De laatste dagen hares 74jarigen levens zijn bijna bewusteloos geweest; de uitgang bijzonder kalm en als een slaap. — En wat zullen wij nu zeggen van de kostelijke ziel? Die juichtoon, welken in 1826 het heengaan van Mama Belmonte deed aanheffen, als zij juist op den datum harer afgelegde belijdenis met de woorden: Kom haastelijk, Heer Jezus! kom! in volle bewustheid van ons afscheid nam en uitging, — die juichtoon, neen! werd ons hier niet gegeven. Evenwel, zijn wij ook omtrent deze dochter Abrahams niet als degene die geene hoop hebben. — Dat de gebeden van velen voor hare bekeering tot Israëls grooten Goël verhooring gevonden hebben; — dat de stilte en zelfs de bewustheid en toestemming, waarmede het Woord langen tijd nog door haar aangehoord werd, geen bloot effect van verzwakkenden ouderdom is geweest; — dat, zoo als onze Capadose het uitdrukte, het niet tegen Hem zijn, door Gods almachtige genade, een inwendig vóór Hem zijn moge zijn geworden of geweest, is eene gedachte, die wij in onze harten koesteren, en waarvan de liefelijkheid ons door geene tegenbedenkingen werd bestreden, maar eerder door menig woord van waarheid en liefde bevestigd. — O! mogen wij voor den troon des Lams haar met velen wedervinden, aan wie ook de zaak, ons zoo helder geworden, minder duidelijk moge zijn geweest voor het verstand. Zijne heerschappij toch is over het

hart, over het binnenste. — En zijn verborgene wegen zijn talrijk, ja talloos.

En nu, waarde Vriend! nogmaals voor het boekgeschenk dank, in welks verschijning ik mij zeer heb verheugd. Wij hadden aan zulk een Geschrift behoefte voor school, voor huiselijk onderwijs niet alleen. Ook volwassenen mogen er hun nut mede doen. Met mijne jongelingen hoop ik 't eerstdaags geregeld te lezen en door te werken, te meer, daar een hunner (eene bijdrage tot het gebrekkige ook onzer meest [geziene] scholen alhier!) nauwelijks de Vaderlandsche Geschiedenis a limine vroeger had gegroet. — Mijne jongens stellen zich ook veel genoeg voor van het gebruik van dit hun vereerde geschrift, hetwelk gij ter hunner aanmoediging wel met den naam van tegengeschenk wildet insluiten.

Intusschen verlangt gij niet mijn lof, maar veeleer aanmerkingen, zoo ik die hebben mocht. Niet in plurali heb ik die, immers na de voorloopige lezing; — maar ik wage het toch u eene enkele in het algemeen mede te deelen.

Gij zult er niet meer en niet minder aan hechten dan zij waard is. Is in allen deele, volgens de opdracht (H I.), elke voorstelling vermijd, wier onjuistheid door den voortgang der wetenschap aangetoond werd; — zoo blijft de vraag of evenwel niet aan eene voorstellingswijze hier en daar toegegeven is, die bij de voortzetting van uw historisch critisch onderzoek tot op onze tijden, wel eens van dien kant aangevallen zoude kunnen worden, en wel het eerst en het ernstigst door uwe eigene onpartijdige waarheidsliefde? — Ik beslis het niet voor als nog; maar eene geschiedenis van het Vaderland, uitsluitend in den zin van ons dierbaar Hervormings- en Oranje-beginsel geschreven, kan ons, zoo al niet positief, toch wel eens negatief in strijd brengen met den strengen eisch eener volstreckte erkenning van alle waarheid. Het is met onze Historie als met de Theologie, en geheel onze Kerk en kerkvorm. De aanval op het oude zal wel het nieuwe DEZES tijds bij ons niet doen zege-

vieren, maar toch iets nieuws doen geboren worden, waarin zich moet oplossen en verliezen al wat geen anderen titel voor zijn bestaan had; dan dat het in zijne tijdsbedeeling als goed en dierbaar vastgehouden worden mocht en moest. Gij zult zeggen: ik ben een man van den voortgang, meer dan van de behoudende beginselen, geworden. Ik wenschte dat ik maar eens recht praktisch vatte en in het leven kon uitdrukken in wat verhouding voortgang en behoud, waarheid en ontwikkeling, Theologie en Protestantismus in mijne tegenwoordige beschouwing staan. Het is eene crisis in het gemoed en in het leven, maar die toch goed is en ter eere Gods en zijner Waarheid, wanneer waarheid, Godgeleerdheid, Historie, een nieuwe periode intreedt, en zich openbaart, niet naar den eisch, maar naar de behoefte, van eenen nieuwen leeftijd in de menschheid en in de Kerk.

Doch waar verdiep ik mij in? Niets van dat alles was gezegd om iets terug te nemen van den lof en het groote nut van den arbeid, met welken wij door uwe hand weder verrascht werden. Het was een blik, een gedachte, een wenk, op veel toepasselijk, indien op iets. Het was de behoefte om, bij de innigste gemeenschap ten aanzien van den grondslag, geene nuance te verbergen, ten aanzien van de wijze, waarop wij den bouw daarop wenschen en verwachten.

Op uwen arbeid ook in dezen schenke de God der waarheid en aller genade zijnen zegen rijkelijk, ten behoeve van ons Vaderland, Kerk en Jeugd.

Laat ik, na een zoo reeds langwijligen brief, evenwel niet in gebreke blijven, uwe opgegevene punten naar vermogen te beantwoorden. ¹⁾

1. In den regel uit Bilderdijs Ondergang der Eerste Wereld beteekent standmuur, dunkt mij, niets anders dan

¹⁾ Vragen betreffende de aanstaande uitgaaf der Vaderlandsche Zangen. Zie aldaar p. 10; p. 49.

staande muur, gelijk standbeeld een staande beeld is. Dit standmuur vervangt hier de plaats van hetgeen de Dichter om der welluidendheid wille niet kon gebruiken: rotsmuur, de natuurlijke muur, die een rots formeert tegen of boven den afgrond. Standmuur drukt hier dus uit een steile rots, die voor muur strekt, en daar het voorkomen van heeft.

2. Bevreesde in het Wilhelmuslied is bevreesd maakte. Mijn geweld in den volgenden regel is: mijn heirmacht. — Oorlof in hetzelfde lied is: Vaarwel. — Oorlof nemen is het Fransche *prendre congé*. Daarvan bij verkorting: oorlof voor: geef mij oorlof, (bijna zoo als men zegt: pardon voor: verleen mij pardon) — namelijk: om heen te gaan.

3. In den Duinzang van v. Lennep wordt gezien op het innemen van Alcaces ten N. O. van Lisbon. Graaf Willem I, toen hij in 1218 voor de tweede maal ter kruistocht trok, bezocht met zijne koggen eerst Compostella, daarna Lisbon, alwaar koning Alfonsus de II^{de} hem toen bewoog deel te nemen aan eene expeditie tegen de Mooren, waarvan het gevolg de verovering van het genoemde fort Alcaces was. (De Nederlanders, bepaaldelijk de Friesen, zouden dien strijd nog verder hebben voortgezet in het Spaansche Schiereiland, had niet de Paus uitdrukkelijk aangedrongen op een onmiddelijk vertrek naar het H. Land.) Bij Lisbon is dus in het vers misschien eene kleine vergissing; doch kan er ook letterlijk door. Men trok toch gezamenlijk op uit de stad, en de afstand van het fort was niet groot. Ten jare 1147 hadden werkelijk eenige Fransche, en andere, waaronder ook Nederlandsche Kruisvaarders, Lisbon zelve helpen veroveren op de Saracenen. Doch daar was toen geen Hollandsche Graaf tegenwoordig. — Collot d'Escury heeft deze bijzonderheid mede aangeteekend in het derde deel van Hollands Roem, Aant. bl. 333.

Veel had ik hier nog bij te voegen, b. v. over mijne lessen, die goed aan den gang zijn, en voor het volgende jaar, onder den Goddelijken zegen, eene niet onbeduidende tegemoetkoming in de

behoefden beloven. De zorgen voor 1841 zijn dan nu volkomen uit den weg geruimd.

Laat mij de uitdrukking van mijn gevoel aan dien lieven, in God rijken Engstfeld van Duisburg mogen ontleenen: „Ja, dank zij daarvoor aan de liefde van broederharten, aanbidding, lof en eer aan onzen God.”

Voor 1842 blijft de keus eener woning een voornaam punt. Ons tegenwoordig huis is dezer dagen aan den majoor Kraijenhoff verhuurd.

Nog een woord omtrent de Diaconie-scholen, alwaar ik u met zekerheid kan zeggen, dat het onderwijs alhier positief gereformeerd is; met onderscheid alleenlijk van de meerdere of mindere bekwaamheid en goede gezindheid der onderwijzers. Een derzelve wordt door mijnen vriend Gregory Pierson, die thans Curator dier scholen is, bijzonder geprezen.

Deze waardige broeder heeft eenige maanden geleden met twee andere vrienden van zijne maagschap, en de heeren Teding van Berkhout en Bakker, eene Zondagsche Bijbellezing ingericht voor jonge menschen boven de 14 jaren, alwaar de catechist Mattheyer voorleest, uitlegt en vraagt. Deze inrichting gaat voorspoedig haren loop.

En nu wordt het tijd te sluiten. Verheug mij van wederzijde spoedig weder met uw altijd gewenscht schrijven. En weest, waardste vrienden! ten innigste van ons gegroet in de allerdierbaarste gemeenschap in Christus onze Hope.

XLI.

19 September 1841.

* * Bij de ontvangst der tweede Uitgaaf van het Eerste Deel der Archives de la Maison d'Oranje Nassau.

Waarde Vriend en Broeder! Ontvang den bijzondersten dank voor het nieuwe, recht belangrijke Boekgeschenk! Deze

nieuwe Redactie, ik begrijp het, moet, bij al uwe gemakkelijheid van werken, u geen geringen tijd en arbeid hebben gekost. Nu de vrucht daarvan zal niet verloren zijn. Veel heb ik reeds gehad aan uwe schoone *Prolégomènes*, waarin zoo menig cardinaal punt van Godsdienst en Historie uit het rechte beginsel wordt toegelicht en vastgemaakt. Ik zal hier, omtrent deze allerbelangrijkste omwerking, in geene bijzonderheden treden. Eerst verlang ik maar alles te lezen en te herlezen. Ik kan evenwel niet nalaten een enkel punt te roeren: uwe zoo juiste waardeering van onze vroegere en latere historie. Bij name kon ik mij geheel met uwe beschouwing van *Bilderdijs Vaderl. Historie* en geheel zijn deel aan de nieuwe opwekking op dat gebied, vereenigen ¹⁾. Zeer troffen mij ook die versche documenten en ophelderingen wegens *Granvelle*, welke eigenlijk tot uwe omwerking aanleiding gaven. Men moet zich over de resultaten verwonderen, en erkennen dat, van alle kanten, en zelfs tot in de feiten, onze geschiedenis à refaire was en grootelijks blijft. Deze bijdrage is karakteristiek. De Roomsche partij wint er bij, naar den mensch beschouwd; hooger gezien, komt des te helderder het Goddelijke uit in deze dingen, waarvan zoo dikwerf de eer aan menschen, zelfs aan voortreffelijke maar toch altijd onvolkomene en zondige menschen, gegeven is. Heb voor het geschenk en den arbeid zelven wederom voor dit Deel nogmaals den hartelijksten dank.

XLII.

24 Sept. 1841.

Waarde Vriend en broeder! Nog een enkel woord tot aanvulling van mijne vorigen, en ten geleide van eene nieuwe aflevering mijner Voorlezingen, waarbij tevens een tweede

1) Zie hierboven, blz. 17.

en laatste Deeltje van den Draper gaat. — Mag ik wel, bij afwezigheid van onzen waarden Capadose, u verzoeken het bijgaande pakje voor hem bestemd, aan zijn huis te willen doen geworden? Wij hadden van die lieve vrienden een recht goeden brief dezer dagen.

Aan genoegelijken omgang met Christelijke vrienden ontbrak het te Wiesbaden en in de omstreken niet. Capadose's gezondheid scheen merklijk beter.

En nu, waarde Vriend! nogmaals dank voor dat belangrijke Eerste deel uwer Archives, in deszelfs ontwikkelden en mild verrijkten vorm. De Prolegomena bracht ik met ongemeen genoegten ten eind. Moge een overvloedige zegen op dezen arbeid rusten. En is het dan, dat de toestand der openbare zaken in Kerk en Staat nog weinig vertroostends oplevere, moge des te meer, door verkondiging en belijdenis van ons leven, het zaad voor beter tijden, in allen gevalle voor den dag des Heeren gestrooid worden. 1 Cor. XV: 58. Mocht ik mede, hoe verzwakt ook van geest en lichaam, voor de goede zaak des koninkrijks onzes Heeren, niet achterblijven! — Ook in kleinen en beperkten kring is hiertoe gelegenheid voor het getrouw, Christus zoekend hart. Hij reinige en heilige het zich zelven.

Van hier heb ik op het oogenblik niets bijzonders; — alleenlijk dat Koenen mij gister weder veel goeds mededeelde van de prediking en den herderlijken ijver van Beets te Heemstede. Ook was onze vriend met genoegten te Zeijst geweest op de jaarlijksche Vergadering van de broeders, alwaar de Utrechtsche predikanten en professor Vinke, bij die Vergadering aanwezig, in een recht goeden geest, vooral tegen Groningen, schenen te zijn.

Wij hadden hier dezer dagen veel aan die schoone Discours Religieux van Vinet. Nog meer, zoo mogelijk, aan een bundel geestelijke liederen van een rijk begaafden, maar vooral rijk gezegenden broeder in Christus, arm en onbekend in de wereld (hij is onderwijzer en organist te Duisburg), maar een Luther in het geloof en in den strijd van zware

beproevingen en ontberingen in huis en leven. De Clercq zal u van deze meesterstukken misschien reeds gemeld hebben. Ik meen dat Mevrouw de Jonge een Exemp. dier Zeugnisse van hem reeds ontvangen heeft. ¹⁾

Mag ik u nog opmerkzaam maken op een lapsus calami in uw Handboek, bl. 54, alwaar Jan zonder vrees oom van den Daufijn genaamd wordt? hij was cousin germain van Karel VI, en dat oom alleenlijk à la mode de Bretagne van den Daufijn. ²⁾ In uwe Fransche Prolégomènes meen ik dat op Bl. 35 r. 5 van ond. de uitdrukking on a garde de negatie n' mist, of liever nog on se garde moet zijn. — à propos van dit negative ne; ik betreur met u ons oude en = ne van onze ouden, maar wij vinden de taal en maken ze niet. — Ik heb in den Voorzang van den God met ons mij ook nog eens dat en laten ontvallen, om der welluidendsheids wille, maar het mag niet.

XLIII.

19 October 1841.

* * De gedachtenwisseling over een Adres hervat. Zie blz. 81.

Waarde Vriend en Broeder! Ik stel het antwoord op uwen aangenamen, zoo straks ontvangen, geen dag uit, opdat het van dag niet tot dagen worden. ...

Ik ben uw schuldenaar in den briefwissel, al ware het alleenlijk om de goede ontfangst van het N. Magasin des enfans te melden, waarvan uwe Echtgenootte een zoo lief present maakte voor onze kinderen, die daarvoor, bij dezen, hun welgemeenden dank brengen.

¹⁾ Zeugnisse aus den verborgenen Leben. 8o. Essen 1840.

²⁾ De rectificatie is verzuimd.

Het heeft eigenlijk gediend tot een prijs van aanmoediging voor onze lieve Rebecca en Hanna, wegens vorderingen in het Bijbellesen.

En nu, Waarde Vriend! dank voor uwe onvermoeide belangstelling in mijne geringe werkzaamheden. Inderdaad ben ik met mijne jongelingen, zoo op het dag-, als op het avondcollegie, niet zonder zegen bezig; het dagelijksch collegie zelfs is mij te aangemer, daar zich van hetzelfde binnen denzelfden tijd natuurlijk meer vrucht laat hopen, en reeds werkelijk zien. Ik heb aan Steph. de Clercq, den derden zoon van onzen geliefden Vriend, een recht willigen en verknochten kweekeling, zoo als mij eenigermate ook zijn oudste broeder geweest is, die waarlijk mij voorkomt bij vlugge vermogens ook een welgeplaatst hart te bezitten, al staan ook nog de verstrooiingen der jonge wereld hem zeer in den weg tot het doen der beste keus. God zij dit dierbaar kroost, en geheel onze opkomende jeugd genadig.

Wat een plan van voorlezingen in het Leesmuseum op den voet van 1839—1840 betreft; — neen! aan onderwerpen mangelt het mij eigenlijk niet, schoon ik er geen hebbe voor het oogenblik dat zoo zeer de vrucht zoude zijn van een langdurig onderzoek, en eene om zoo te zeggen van zelve zich opdringende stof. Evenwel meen ik over onderwerpen, Bijbel en Kerkgeschiedenis betreffende, nog wel iets te kunnen in het midden brengen. Ook ontbreekt mij de lust nog niet, hoe ook soms in den geest en vooral in het gestel gedrukt en als ontwricht. Doch ik schreef uit de volheid des harten een ander bezwaar aan onzen Capadose, dat hij u wel zal mededeelen, of licht reeds medegedeeld heeft. — O! de zaak van godsdienst en waarheid is zoo teêr. Ik stuit op het denkbeeld van Gods waarheid in zekeren zin te koop te dragen. Met de Straussische voorlezingen loste zich datzelfde bezwaar weldra op in de vraag, die mij (buiten alle consideratie van huisvaderlijken plicht) tot werkzaamheid dreef en drong om de gevondene beginsels van Evangelische harmony, na vele jaren, eindelijk aan het licht te brengen. Ik beken oprecht dat ik ten aanzien van een nieuw plan dáár nog niet sta.

Deze zaak geeft mij veel strijd. God beslisse dien naar zijnen wil en het licht zijner waarheid. Ik ben uitziende naar dat licht in meer dan ééne betrekking; het punt dat gij roert in het slot van uwen brief, daaronder mede en zeer speciaal begrepen. Ja, wij gevoelen het allen. Eene belijdenis en krachtig uitkomen voor de beginsels is kerkelijk, is Christelijk, zoowel behoefte als plicht. Maar even duister en moeilijk blijft de toepassing ter uitvoering. Het gemeenschappelijke moet natuurlijk de kracht uitmaken van zulk een stap. En hoeveel zwarigheden heeft juist dit niet in. Wij staan bijna elk op een eenigzins verschillend standpunt, bij éénheid van hart en geloof in het middelpunt. En ik vrees dat, kwam het tot een dieper bespreken der zaken, wij omtrent den *modus quo*, ja zelfs de positieve vaststelling van onze wenschen en vorderingen in het kerkelijke, nog vrij meer divergentiën zouden ontmoeten. Toch mogen en willen wij niet wanhopen. Een oogenblik is genoeg voor God, om eene onverwachte banier op te werpen. Dat intusschen de zaken besproken werden, en men tijdiger aan een of anderen maatregel denkt, blijft gewenscht.

Bedrieg ik mij niet geheel, dan vordert het oogenblik, waarin wij staan, in alle betrekkingen: Oud en nieuw. — Ik zie ook Scholte, onze afgescheiden broeder, (die mij deze week een belangrijk bezoek bracht) dien weg opgaan, of eigenlijk, zonder dat hij het merkt, vrij wat verder gaan. Hij was zeer bezig met de prophecyen en de leer der laatste dingen; — in het kerkelijke scheen hij daarbij, eigenlijk met ter zijde stelling van al wat historisch is, sedert den leeftijd der Apostelen, Gemeenten te willen organiseeren naar de Apostolische wijze. En ook dit standpunt begrijp ik, schoon ik daar ook de leemte van gevoel.

De Evangelische Kerkbode ¹⁾ valt hier algemeen tegen, zoo ik hoor. Ook mij. Van den Tijdgenoot ²⁾ las ik het eerste

1) Vrijzinnig Protestantsch blad.

2) Tijdschrift van Mr. de Bosch Kemper.

nummer met belangstelling. De vervolgen zijn mij beloofd van onzen de Clercq, die er ook nog al mede op had. — Ja wel is het donker van rondsomme in de gewichtigste betrekkingen. En toch is er toenadering en opening bij velen aan de eene zijde, zoowel als blijvende bitterheid en toenemende beginselloosheid aan de andere.

Biddt voor ons, lieve Vrienden! bij de ontvangst dezes; alsdan is het 19 jaren van onze afgelegde Belijdenis en ontvangenen doop. Dat God zijn verbond gedenke, en onze ontrouwheden verzoenen om diens Zoons wille, in wien al de volheid is.

Van harte, als steeds, met innige heilbede.

XLIV.

* * Onder de door da Costa vermelde predikanten is mij persoonlijk bekend geweest alleen Ds. Engels, even beminnelijk als eerwaardig, en aan wien ik te Midwolda een onvergetelijk bezoek bragt.

Amsterdam, 16 Dec. 1841.

Waarde Vriend en Broeder!.... Ds. Ter Hoeven alhier is een onzer meest geachte en gemoedelijkste Predikanten. In zijn huis voorbeeldig, in al zijn werk en ambtsvervulling bij uitstek ordelijk en nauwgezet, verdient ZWE. reeds als mensch ongetwijfeld de bijzonderste achting. Wat zijne leer en gevoelens betreft, ik hoor ZWE. nog al meermalen prediken, en heb nooit anders, mag ik zeggen, dan stichting bij hem gehad. Eenige meerdere levendigheid, eenige meerdere overeenstemming met de jongste opwekking, zoude men bij hem mogen verlangen mischien. Hij staat in allen gevalle vóór de Gereformeerde leer; en behoort tot geenszins de minsten in de cathegorie der Engels, Le Roy's, Corstiussen enz. Een grievend verlies, dat van een lieven zoon, eenige jaren geleden door hem ondervonden, heeft, na alles wat zich daarvan liet vernemen of waarnemen ook op zijn eigen hart en geloofsleven een gewenschten invloed ge-

had. In zijnen vorm heeft hij iets droogs, dat met geheel den aanleg van zijn bedaard en ernstig karakter kan zamen hangen. Alles te zamen genomen, behoort ZEW. na alles wat ik ten minste van hem hoorde en weet, tot de achtingswaardigste Leeraars van zijnen leeftijd en soort. — De drie andere, door u genoemd, ken ik geheel niet. Van Ds. Berkhout alleen weet ik, dat hij een groot ijveraar is voor het onderwijs van 1806 en de beginselen daaromtrent van het Nut, hoezeer in leer en gevoelens van die Maatschappij zeker vrij verschillend. Bovendien heeft hij den naam van wat Pauselijk te zijn.

Ik hoop hiermede naar vermogen aan uw verlangen voldaan te hebben; — en blijve bereid tot hetgeen daaromtrent verder tot het oogmerk kan dienen.

Recht verlangend ben ik ook van mijne zijde onze bijzondere gedachtewisseling over belangrijke punten voort te zetten; — vooral mondeling zoude mij dit zoo dubbel gewenscht zijn. — Waarom missen wij het genoeg uwen naam te zien op de lijst der spreekbeurten in de Klasse? Wij hebben waarlijk ook daar wel behoefte aan een hartig woord.

Met bijzondere ingenomenheid las ik dezer dagen in Marnix Bijenkorf der R. K. Kerk. Herinnert gij u die recht zoutige, en tevens hier en daar zoo zalvende polemieken? Het zijn onze Lettres provinciales, en nog wat meer en beter dan die. Had ik tijd over, ik zoude gaarne eens dit krachtige geschrift tegen de Roomsche superstitie op nieuw uitgeven.

Voorts is het mij meer en meer duidelijk, wat ik dezer dagen bij een Duitschen Godgeleerde van naam zie aangemerkt: „Zum vierten male bereitet sich eine neue Lebenspoche der Menschheit durch das Christenthum vor. Daher können wir in jeder Hinsicht nur Vorarbeiten geben für die Zeit der neuen Schöpfung. Wann man, nach der Wiedergeburt des Lebens und der Wissenschaft, mit neuen feurigen Zungen verkündigen wird die grossen Thaten Gottes.“ Ik eindig met hartelijke broedergroet.

1842.

XLV.

* * Bij de ontvangst der Vaderlandsche Zangen. — Over het Besluit van 2 Jan. 1842 zie blz. 69.

27 Januari 1842.

Ik stelde mij voor uwe letteren van den 16^{den} te gelijk met de afzending van het nevensgaande exemplaar van mijn 2de Deel 3de afl. te beantwoorden; — en ondertusschen voorkwam mij nog een allerwelkomst geschenk, op nieuw van uwe hand en vriendschap.

Laat ik u in de eerste plaats voor deze poetische toegift op uw Overzicht mogen danken, en ook daarvoor den vruchtbaarmakenden zegen van Boven met u afbidden. Van het Overzicht zelve maakte ik met bijzonder genoegen gebruik met mijne lieve jongelieden van het dagelijksch collegie. Wij brachten heden de eerste lectuur ten einde; met aandoening de zeven slotpunten herlezende, — mogen zij door velen betracht en met het hart verstaan worden. Het plan is, om nu mijnen jongen vrienden het geheele boekske te laten doorwerken met inlassching en toevoeging van de bijzonderheden. Het was mij aangenaam, dat op eene school, waar ik het nauwelijks van verwacht had, zoowel uw Handboek als het Overzicht, op een wenk dien ik daar eens van gaf, nu werkelijk gebruikt wordt. Het zal ongetwijfeld bij toeneming verspreid en ingevoerd worden. Evenwel

ik heb ook, onder het herlezen, mijne aanmerkingen. Hoe gaarne besprak ik die eens mondeling met u. Op een enkel zij het mij vergund u bij voorraad attent te maken. Is het goed hier en daar dien toon van ironie aan te slaan, als b. v. aan het slot van P. 125 tegen de Patriotten van 1787? Mij dunkt zelfs de schijn van partijdigheid moet vermeden worden. En de aard van het werk brengt zoo licht van zelve tot eenzijdige beschouwing. Het blijft altijd een moeilijk punt, doch men mag er naar streven! om met het positiefste beginsel ook de mildste ruimte ten aanzien van elke waarheid, ja elke partij zelfs te vereenigen. Heb intusschen van velen, als van mij zelve, den innigsten dank voor uwe zoo gewichtige bijdragen ook in dit belangrijk vak.

Over het besluit van 2 Januarij valt ook veel te denken en te spreken. Ik kan mij niet voorstellen, dat het naar de letter zal worden nagekomen. Art. 11 zoude anders waarlijk eene moreele, zoo al niet volstrekte onuitvoerlijkheid worden; en het bezwaar dat gij oppert, op de conscientien geweldig zijn. Maar ook buitendien! wat, zoo de onderscheidene gezindheden van hun veto gebruik maken? Het wordt een bellum omnium contra omnes of een niets.

Het zal er op aankomen, de vrijheid die nog te behouden is, aan te wenden zoo veel en zoo goed mogelijk. Pierson was ook van gedachte dat van de Diaconiescholen nog wel meer partij voor de goede zaak kan worden getrokken; en dat de tegenwoordige vrees voor Rome bij sommigen, die anders min genegen zouden zijn, eerder medewerking kan te weeg brengen. Doch daar is, zelfs bij de ruimste vrijheid van de zijde der wet, gebrek bij ons aan menschen, aan boeken, en, zoo als ten minste hier ter stede geklaagd wordt, aan localen zelfs. Dus b. v. is de school van het Diaconieweeshuis zoo propvol, dat er aan geene vermeerdering van kinderen te denken valt, bij de betrekkelijke beknoptheid van het lokaal. Die lieve bovengenoemde vriend verlangt ook zelve zeer in de gelegenheid te zijn, deze

punten met U eens te bespreken. Bij schriftte blijft alles zoo onvolledig. Misschien zien wij u hier nog wel, naar de hoop die gij ons daarvan geeft, in den loop dezer wintermaanden.

Ik moet eindigen — met verzoek alleen nog van onze innigste groet aan Mevr. Groen. Uw liefh. Br.

XLVI.

* * Tegen het algemeen schoolgebruik van de Bijbelsche Historiën van ZAHN hadden de meesten onzer uitnemendste vrienden bezwaar. Ook in de Vereeniging van Christelijke vrienden te Amsterdam, alwaar door Beets de wenselijkheid der zaak krachtig bepleit werd. Van der Brugghen bood mij met de hem eigen warmte de hand, zag de vertaling na, terwijl ik de psalm- en gezangverzen opgaf. [Mijne vrienden Beets en J. J. van Toorenenbergen hebben verbeteringen in de stereotype uitgaaf gebragt.] Aan de bedenkingen van da Costa kwamen wij, zooveel doenlijk, te gemoet.

24 Febr. 1842.

Waarde Vriend en Broeder! Belangrijk inderdaad zijn die beide, bij elkander behoorende stukken van Zahn. De Bijbelsche Historiën zag ik op nieuw met veel genoegen in, en zijn Ein Wort ¹⁾ vond ik van alle kant bijzonder gewichtig. Hoogst wenschelijk ware 't dat de man en zijne geschriften meer en algemeen bekend werden in ons Vaderland. Het zoude althands een denkbeeld geven van de wijze, waarop de Duitsche nageburen de Bijbel op de scholen weten te gebruiken, en van wat oneindig gewicht eene wel doordachte methode daarbij zijn kan. Van die zijde beschouwd, zoude ik eene vertaling hoogst wenschelijk achten, nog meer evenwel het stukje over de Bijbelsche Historiën dan laatstgenoemd werkje zelf. Dit gevoelen kan paradox schijnen; ik zal, zoo kort mogelijk, mijne gron-

¹⁾ Ein Wort über ZAHNS Biblische Historiën und über Biblischen Geschichtsunterricht, Meurs 1838. — Vertaald, 's Hage 1842.

den zeggen. Het komt mij trouwens voor dat de Historiën, hoe treffelijk ook bewerkt, te nauw, te innerlijk met Deutsche nationaliteit, Deutsche Bildung, Deutschen kerkvorm, in verband staan, om voor een algemeen gebruik op onze scholen te worden aanbevolen. Nemen wij maar eens die Schulkalender in verband met hun Kirchen-Jähr. Het is een punt blootelijk van orde en tijdschikking; en toch! het hangt nauw te zaam met de richting, welke de Augburgsche confessie (die dan toch in den grond een van onze Gereformeerde kerken essentieel-verscheiden karakter heeft), aan de Protestantsche zuster-gemeenten en scholen heeft gegeven. Ik zeg niet dat die richting, die meer bestemde en geordende vormen, niet grootelijks haar nut en goed hebben, ja, dat er ook op ons territoir geen voordeel mede te doen ware. Maar zoo als het dáár ligt, komt het mij voor, dat zoowel onze Gereformeerde als onze Nederduitsche eigenaardigheden niet zonder eenige verwringing daarvoor vatbaar te maken zijn. Het is een *res plena periculi* dergelijken leiddraad van vreemden bodem over te nemen. Liefst, veiligst, en wellicht gelukkigst trachtte men iets analoogs, niet het identische voor onze scholen te weeg te brengen. — Ik zeide derhalve: ja, zoo het geschieden kan, eene overbrenging van het boekje van Zahn, met noodige toelichting door Voorrede en Aanteekening, tot leering, tot opwekking ter navolging; maar tot invoering op een ruimen voet bij ons, daarin zoude ik meer zwaarigheid zien. Om niet te zeggen, waar ik wellicht mede had moeten beginnen, dat van ouds onze Gereformeerde kerken meer onmiddelijk dan de Luthersche of Anglicaansche uit den Bijbel zelve hebben geput, en dat bij ons, in dezen tijd wellicht meer dan immer, de Bijbel op de scholen ingevoerd zijnen weg wel zoude maken zonder eenige bepaling of regeling van dien aart hoege-naamd. Het hangt dan alles wel af van den persoon des onderwijzers; maar wanneer is dit in den grond niet in alles het geval? Vormen, formuleren, en wat des meer is, mogen, waar zij eenmaal bestaan of wortel geschoten hebben, grootelijks aan

te prijzen zijn. Waar zij ontbreken, zal een levendig geloof, een geloovig en afhankelijk gebruik van den Bijbel die kunnen ontberen, of, zoo veel des nood is, zich zelven scheppen.

Ziedaar, waarde Vriend en Broeder! zeer vluchtig en oppervlakkig, en op een meer stellige wijze dan ik wellicht bevoegd ben, u mijnen indruk van de zaak medegedeeld. Doch ik mocht in de eerste plaats u niet laten wachten, tot dat ik langer en met meerder ingewonnen licht daarover had mogen nadenken.

In de tweede plaats vertrouw ik, dat aan mijn zeer oppervlakkig advies wel geen meerder gewicht zal worden gehecht, dan waarvoor ik het geve. Ik maak aanstonds, na het sluiten dezes, mijn werk van de verdere mededeeling aan mijn geachten vriend Pierson, die u op alle de punten van uwen brief, hetzij rechtstreeks, hetzij door mijne tusschenkomst, wel zoo spoedig hem doenlijk zal zijn, volgaarne zal dienen.

Ik verblijf met hartelijk heilbede uw liefh. vr. en br.

P. S. Zeker Joodsch geleerde, rijker in wetenschap en vernuft dan in tijdelijke middelen, genaamd Birkenthal, bevindt zich thands in deze stad en stelt zich voor den Haag te bezoeken, bepaaldelijk om ook onzen Capadose te leeren kennen en te onderhouden. Hij heeft, bij veel raadselachtigs, tevens ook veel belangwekkends, en ik mocht hem van tijd tot tijd eenige uren onderhouds niet weigeren. Stellige aanbeveling komt hier minder te pas, maar hij heeft wellicht bij de Oostenrijksche ambassade (hij is van Gallicië), wel eenige directie noodig, en heeft mij speciaal verzocht, hem voor dit geval bij u bekend te maken. Ik mocht dit niet weigeren, dacht mij. Hij zal zich zelven beter bekend maken dan ik mij in staat vind te doen.

9 Mei 1842.

* * Bedenkingen, na de lezing van het eerste gedeelte van ons Adres aan de Synode. Over de Formulieren. — Voor gezamenlijke onderteekening, was volgens da Costa, het opstel te zeer een individueel getuigenis.

Evenwel een boekje van den heer Groen was het niet. In mijne redactie hebben, dit is waar, de onderteekenaars over 't algemeen berust. Het verband tusschen het Lager Onderwijs en de Kerk is, vooral op mijn aandrang, blijven staan. Doch de conclusie, ware het een individueel getuigenis geweest, zou zich bij dit ééne hebben bepaald: „Wij kunnen niet berusten in uwe Verklaring. Hoe rijmt ze met de losgelatenheid der praktijk? Hoofdzaak en wezen is, naarmate van tweederlei opvatting, of uitnemend of nietsbeduidend. Neemt het dubbelzinnige uit de zinsnê weg. Wees zoo goed en preciseer ze.”

Lieve Vriend en Broeder! Te midden van de drukten, die onze pas volbrachte verhuizing ten gevolge heeft, werd ik alleraangenaamst verrast door uwe mededeeling van een gedeelte uwer geprojecteerde vertoogen bij de Synode. Met aandacht en hartelijke belangstelling las en herlas ik het, en behoef ik te zeggen met wat innerlijke zamenstemming ten aanzien van strekking en geloofsbelijdenis? Van harte verheug ik mij dat deze stem bij de aanstaande vergadering in den Haag zal inkomen, en bij de kerk en de natie openbaar bekend worden, ja, zoo God het geeft, tot eene opwekking voor velen zijn, om in gelijken zin en geest eene stem te doen hooren van wettig beklag, en van ijver in de heiligste zaak. Intusschen, waarde vriend en vrienden in onzen Heer! hoe ook vereenigd in den geest met dit treffend opstel, komt het mij voor te zeer het kenmerk van eene individueele voordracht te hebben, om voor de gemeenschappelijke onderteekening als Adres wel eigenlijk vatbaar te zijn. Het is, dunkt mij, wederom een fiksch en innig boekken van onzen waardigen vriend en broeder Groen, een boekje met aantekeningen, krachtig en afdoende als de tekst zelve, — maar juist daarom uit zijnen aart het werk van

een individueelen belijder. Is, bij alle innerlijke overeenstemming des harten, de onderteekening van een geschrift van dien aart, dat is, de onbepaalde en over elke bijzonderheid zich uitstrekkende eenstemmigheid met alle de punten en stellingen van hetzelfde, wel mogelijk of raadzaam? Wat mij betreft, ik zoude in allen gevalle, eer ik tot de onderteekening overging, ook de overige punten behooren te kennen, en daaromtrent een gevestigd gevoelen te hebben, eer ik tot de toetreding vrijheid zoude vinden. Doch ook reeds op het stuk der Formulieren blijf ik van standpunt verschillen. Mijne denkbeelden zijn den vrienden, u in het bijzonder, waarde broeder! bekend. Ik gevoel mij meer dan ooit overtuigd dat eene geheele omsmelting op het gebied der Theologie op handen is, waaruit heerlijker wellicht dan immer de waarheid, zoo als die in het Woord, zooals die in Christus is, zal te voorschijn komen. Geheel eenstemmig derhalve ten aanzien van de klacht in het protest tegen de Synode, tegen Groningen, tegen het rationalismus in alle zijne vroegere en latere vormen, verwacht ik noch kan ik iets verwachten van de herstelling der Formulieren.

Zelfs het woord schijnt mij niet in harmonie te zijn met de levende verwachting van een wezenlijk herstel. Toen belijdenis tot formulier werd, was juist dit een aanvang van de levensloosheid, die later het algeheel verval heeft doen geboren worden. Met alle waardering derhalve van uwe verklaring omtrent het ondergeschikte van zelfs de beste en volledigste belijdenissen aan het eeuwig levend Woord van God, zoude ik evenwel, dunkt mij, mijzelven niet gelijk blijven, en van een mij steeds dierbaarder geworden beginsel afwijken, indien ik mij vereenigde met eenige aanvraag, hoe ook gewijzigd, om herstelling van het gezag der Formulieren. Leven moet er zijn, — en de Kerk zal belijden, zal waarheden vasthouden, leeren, betuigen, handhaven, dwalingen verwerpen, wederleggen, wederspreken, te onder brengen. Het eenig waarachtig fundament in levensbeginsel is Christus, niet de Christus van menschelijk, Groningsch, of Brouwersch, of Socini-

aansch of Pelagiaansch maaksel, maar de Christus Gods, de Christus naar en uit en in het Woord van God. Waar Christus is, daar zal ook geene kerk ontbreken. Het gevaar om den Christus al te zeer te bepalen bij dat uiterlijk bestaan der kerk zal meer en meer blijkbaar worden in den ontwaakten kamp met Rome. Christus het Woord. Ziedaar voortaan de leus en vastigheid in dezen en in al den strijd met onzen tijd.

Gij zegt terecht, waarde Broeder! de tijd der rondborstigheid is dáár in alle zaken, ook der kerk en des geestelijken levens. Juist daarom is het ook die der meest bestemde en stellig afgeteekende individualiteit. Daarom verheuge ik mij zoo innig en vurig in uw krachtig en levenvol opstel. Daarom verblijd ik mij in de hoop dat er ook nog andere stemmen, tot hetzelfde middelpunt van waarheid en leven uitgaande, zullen worden gehoord binnen weinige maanden. De Heere geve zijnen zegen en make ons, een iegelijk naar onze gave en plaatsing, getrouw.

Van harte, als steeds, in den band van het even dierbaar geloof.

XLVIII.

* * Na lezing van het Adres aan de Synode in zijn geheel. Bij meer gelegenheid van onderling overleg, zou er misschien een gemeenschappelijk getuigenis zijn geweest.

18 Juni 1842.

Waarde Vriend en Broeder! Uwe belangrijke en altijd belangstellende letteren van den 28sten Mei hadden reeds veel vroeger antwoord vereischt. Doch veel soms loopt zamen om mij een traag correspondent te maken, ook daar waar ik dit het minste wenschte te zijn. Toen de drukten der verhuizing en hare gevolgen voorbij waren, en wij ons in onze allezins geschikte en aangename woning wat op rust bevonden, bleef er vrij wat achterstallig werk op dag te brengen, en

dat van onderscheiden aart. Daarbij namen mijne collegiën ook nog al tijd weg. Bezigheden, alle van in zichzelf recht genoegelijken aart, doch die bij de innerlijke zwakheid van mijn zenuwgestel dikwerf meer inspanning vorderen dan zich sterke hoofden wel kunnen voorstellen. Laat mij u evenwel, met dankzegging tot den Heer, in eene eerste plaats op uwe vriendschappelijke informatie deswege berichten, dat wij over het geheel in onze nieuwe woning bijzonder redelijk van gezondheid zijn, en ik mij zelfs iets gemakkelijker begin te bewegen buiten 's huis, dan in vele jaren het geval was, bij de vreemde ligtheid van hoofd, die gij mij sedert al dien tijd kent. Doch laat ik thands tot het hoofdoogmerk dezer letteren overgaan.

Het Adres kwam mij kort na de ontvangst van uwen brief door onzen Capadose ter hand. Zoo in zijn geheel en achter elkander gelezen maakte het (het is mij een liefelijke plicht dit den waarden onderteekenaren te zeggen!) een even diepen als weldadigen indruk op mijn gemoed. Mijnen naam daaronder geplaatst te zien, en op die wijze in gemeenschap met ulieden dit getuigenis aan de waarheid en dierbaarheid der Gereformeerde leer en tegen de verregaande afwijking onzer hedendaagsche kerken te geven, ware mij een wezenlijk voorrecht geweest. Doch het kon niet, het moest niet. Hadden wij met de Haagsche broederen in gemeenschap van gebed en onderling overleg deze gewichtige zaak kunnen bespreken met de noodige ruimte van tijd, wij zouden wellicht tot een resultaat gekomen zijn, dat zonder eenigerlei reserve ook door mij had kunnen onderteekend worden. Thands was een enkele nuance, hoezeer nauwelijks onder woorden te brengen, genoeg om mij te doen difficulteeren, daar het mij zelven nog onbewust is wat er voor de toekomst en bij volle ontwikkeling uit mijne bijzondere beschouwingswijze ten aanzien der Formulieren zoude kunnen volgen, en ik, zelfs om der dierbaarste gemeenschaps wille, het principe niet mocht opgeven of zelfs ter zijde stellen. Over dat beginsel zelve zoude ik gaarne mij mondeling nader aan u verklaren, gelijk ik nog dezer dagen het genoegen had

aan onzen Capadose, die een paar dagen bij ons doorbracht, en aan Dr. Scholte, die ook mijn naam onder het Adres verwacht had, te doen.

Wij willen er nu maar niet over uitweiden; de eerste lijnen, of liever het gronddenkbeeld is meer dan eens in de Stemmen (reeds b.v. aan het slot van het Eerste Deel) door mij nedergelegd. Laat ik u dit er nog alleen van zeggen, dat, bij strenge vasthouding van het beginsel der genoegzaamheid van den Bijbel, zoo dikwerf het op de (ook kerkelijke) verdediging der waarheden aankomt, mijne verknochtheid zelfs aan den inhoud der Formulieren, mij nog dezer dagen, bij gezette overlezing, even levendig bleek te zijn, als aan elk ander positief getuigenis van de hoofdwaarheden van Gods openbaring in de Hervorming der 16de eeuw. Mijn bezwaar tegen de handhaving, als middel van herstel, is van een andere bron afkomstig. Ik vind mijne gedachten op dit punt kort en krachtig samengetrokken in een woord van den voortreffelijken Sander van Elberfeld (*Das Licht am Abend* S. 48): Paläologie überwindet die Neologie nicht. De toepassing van dit woord, door den waarden schrijver op een bepaald onderwerp uitgesproken, kan in onze dagen rijk en veelsoortig zijn.

Het spreekt van zelve dat mijne meergemelde richting, mij van den eenen kant verhinderende onbepaald aan uw adres te adhaereeren, van den anderen mij niet het allerm minst belemmert in de allernauwste gemeenschap met hetzelfde tegen alles wat in Synode, Kerk, Akademie enz. het voorwerp uwer allezins ge gronde en billijke aanklacht is. En gaarne had ik hiervan ook in het openbaar, en onmiddelijk vis à vis de Synode, blijk gegeven. Doch hoe meer ik de zaak overdacht, en iets van dien aard op schrift zocht te brengen, hoe meer ik bevond dat mijn particulier standpunt in dezen nog niet tot zoodanig een practicale toepasselijkheid was gekomen, om met vrucht, en vooral zonder belemmering van den stap door ulieden gedaan, te kunnen aangedrongen worden.

Ik vind er, na velen strijd, dan ook eindelijk vrede bij, voor als nog, in dezen stil te zijn, en af te wachten. Gij zult misschien reeds weten dat ook de Clercq een zeer belangrijk stuk, uit de opwelling zijns harten gesteld en ingezonden heeft.

De Heere geve ook mij op zijnen tijd en wenk in het kerkelijke een getuigenis te mogen afleggen.

Intusschen wekt hier, en ik vertrouw overal in ons land, het Adres algemeen genoeg de aandacht. Men laat zich in onderscheiden zin over hetzelfde uit; natuurlijk! doch vele oogen gaan open en men hoort hier en daar, ook waar het minder te verwachten scheen, de erkenning dat het toch zóó niet langer kan. Ds. ter Hoeve moet den voorlaatsten Zondag krachtig en stellig de eer der geloofsgerechtigheid, niet zonder kenlijke bedoeling op den strijd van den dag, hebben aangedrongen en gehandhaafd. Te Haarlem schijnt het tusschen de neologie en de getrouwe predikanten tot eene meer openbare botsing te zijn gekomen. Hetgeen mij Capadose mededeelde van de toetreding van eenige Predikanten tot de principes van het Adres was mij ook gewichtig. Daarentegen zult gij reeds gezien hebben dat men van de Groninger zijde reeds den handschoen heeft opgevat. Wat zal nu de houding der Synode zijn? Menschelijker wijze kan men zich van dien kant niet veel anders voorstellen dan hetgeen die vergaderingen tot hiertoe altijd hebben opgeleverd: ontwijking, weifeling, dubbelzinnigheid. Men moet afwachten. Bij het gedane protest zal het wel niet kunnen blijven. Doch op de vraag: Wat dan verder? is het antwoord hoogst moeilijk. Ik kon mij daaromtrent insgelijks recht goed met Capadose vereenigen, die liefst voor de toekomst buiten alle plan *à priori* wilde blijven. En inderdaad, schoon er in het gedane te Genève, en nog onlangs onder de leiding van den voortreffelijken Graaf de Gasparin, veel ter behartiging ook voor ons ligt, zoo blijft evenwel alles in ons land zoo geheel verschillend, vooral het gebrek aan personeel tot hiertoe zoo treurig, dat het afbreken hier vooral vrij wat beter gaat dan het wederopbouwen. Ook moet dit laat-

ste een gevolg zijn van geestelijk leven en toenemende opwekking, misschien wel eens van de moeilijke tijden die ons de voortgang van neologie en Romanismus, bepaaldelijk hier te lande, schijnt te voorspellen als niet meer verre kunnende zijn. Wel is het intusschen eene vraag, waarmede wij ons nadenkend en biddend mogen bezig houden. Het gewicht van spreken of zwijgen, van doen of laten drukt een iegelijk onzer, zoo ik mij niet bedriege, steeds zwaarder op het hart. Wanneer de Heere ons zijn wil bekend maakt, dan wordt de steen, hoe groot ook, afgewenteld.

Is u het resultaat onzer laatste vergadering reeds bekend geworden? Ter voordracht aan den koning van het lidmaatschap, zijn Prof. Beyerman en de dichter Bogaers van Rotterdam; — tot correspondenten door de klasse benoemd, de Hr. de Jager van Rotterdam, de Burggraaf Leon de Laborde te Parijs, (om zijne interessante bemoeijingen met de geschiedenis der druk-kunst, waarin hij met ijver de Haarlemsche zijde handhaaft), de Hr. van Asch van Wijck van Utrecht, en de schrijver der met lof vermelde geschiedenis der Invoering van het Christendom hier te lande, van Diest Lorgion. Ik wenschte wel dat er ook in ons Instituut wat meerder werking te verwekken was. Gebrek aan leven is overal de kwaal. Terwijl de machines in leven toenemen, is het alsof vele menschelijke individus in leven steeds verminderen. Het is toch een treurig verschijnsel, doch waarover ik ten aanzien van anderen niet wel schrijven mag, wiens schrijven en leven tegenwoordig wel de blijken dragen van de niet geringe verdoving mijner individueele krachten of vermogens. Ik lijd hieronder soms zeer.

Ik besluit dezen meer uitgebreiden dan veelomvattenden brief met een vrijmoedige remarque op een plaats in uw Overzicht der geschiedenis van ons land, die, schoon meer of min toevallig, toch in eenig verband staat met ons klein verschil in nuance ten aanzien der Formulieren. Ik lees in deze uwe Handleiding, (die ook op mijn dagelijksch collegie als leidraad

voor de geschiedenis van ons land met succes gebruikt wordt) § 78, dat het Nationaal Synode te Dordrecht de leerstellingen der Remonstranten aan de Belijdenis der Geref. Kerk en bovenal aan Gods Woord getoetst heeft. Uit de Acta dier Synode blijkt dat de beslissing, zoowel als de toetsing, eeniglijk naar Gods Woord moest plaats hebben, en ook werkelijk plaats gehad heeft ¹⁾. De Belijdenisschriften, ten slotte nog wederom zelve op nieuw onderzocht en aan Gods Woord getoetst, gelijk in het Overzicht ook gemeld wordt, zijn zorgvuldig bij de handelingen over de Remonstrantsche artikelen ter zijde gelaten. Vid. Sessio 23, alwaar de eed afgelegd werd dat non ulla scripta humana, sed solum Dei verbum de richtsnoer en toetssteen zoude zijn. Doch deze aanmerking hier slechts in het voorbijgaan, en eigenlijk alleen ten dienste, van een later druk van uw Overzicht, of van het Handboek, wanneer het tot die tijden zal gekomen zijn.

Zaagt gij ook reeds het gewichtige werk van VINET, sur la manifestation des convictions religieuses? Het kwam mij voor vol gewichtige waarheden en détail, en omtrent de zaak ter principale (de door hem sterk voorgestane scheiding van Kerk en Staat, of liever afschaffing van alle Staatskerk) zeer merkwaardig. Gaarne had ik bij gelegenheid, zoo over het boek als over het onderwerp, eens uw idee en dat van Capadose, met wien ik er over sprak.

En nu! meer dan tijd om te sluiten, met verschooning voor de veelheid der woorden. Verblijd mij eens weder, weldra, mag het zijn, met uw altijd zoo gewenschte schrijven.

Groet mevrouw Groen hartelijk van ons beide, en geloof mij steeds, gelijk gij doet, uw innig verbonden Vr. en Br. enz.

1) In de 3e uitgaaf leest men: „In de Nat. Synode te Dordrecht werd, met gemeen overleg der Gereformeerde Christenheid, op grond enkel van Gods Woord, het gevoelen der Remonstranten veroordeeld.”

XLIX.

* * De repliek der Synode was volharding bij de tot nietsbeduidendheid rekbaar zinsnê.

7 Aug. 1842.

Waarde Vriend en Broeder! Neen! recht gaarne kom ik op het Besluit der Synode en de aangelegenheden der kerk nog eens nader en op uw verlangen, wat uitvoeriger terug. Heb dank in de eerste plaats voor uwe goede letteren, waarop ik het antwoord nu maar liever niet uitstel. Het Synodaal Besluit is meer of min gelijk te verwachten was: de conclusie dan toch inderdaad betrekkelijk beter, dan de praemissen.

Het Rapport is in toon en inhoud beneden de waardigheid, ik zeg niet van de zaak alleen, maar van eene kerkvergadering van hoedanige gevoelens dan ook. De half ironische vermelding b. v. van het adres van onzen de Clercq is al zeer ongepast.

Intusschen komt het mij voor dat de Synode haar status quo zoodanig heeft gemaintineerd, dat het uiterst moeilijk zal zijn iets meer van dien kant gedaan te krijgen, terwijl zeker het toegestemde ongenoegzaam, immers niet naar de behoefte is. Ik gevoel dat de vraag niet slechts voor de adressanten (schoon voor dezen zeer speciaal) maar ook voor ons allen nu is: Wat verder te doen? En hoe meer ik daarover nadenk, hoe duidelijker het mij wordt dat er maar twee wegen in dezen zijn: òf een decisive stap, als b. v. afscheiding (althands eene gedicteerde beweging derwaarts), zoo men van de zijde der Synode niet tot eene volle en stellige belijdenis komt, òf de voortzetting van individueele getuigenis, prediking en opwekking, niet lijdelijk blijven in de kerk, zoo zij is, onder protest tegen allen afval en ontrouw, en ik voeg er bij tegen elke dwaling ter rechter en ter slinker zij.

In het eerste geval alleen (zoo ik mijne meening geheel zal zeggen) zoude er van vereenigingen tusschen de welgezinden eenige vrucht te wachten zijn, omdat de handeling dan een middelpunt zoude geven aan de bestaande verschillende richtingen, die wij onder de geloovigen niet ontkennen kunnen of mogen. Het is alleen door het constitueeren van een nieuwe kerk-gemeenschap, dat de aloude waarheid in eenen vorm, met den nood en den aart onzer tijden overeenkomstig, recht vrij te voorschijn komen zou, ten minste zou kunnen. Ik gevoel intusschen zeer wel het zeer gewichtige van zulk een stap. Ik weet, dat, gedaan in eigen kracht, naar eigen redeneering, op eigen inzicht en goede bedoeling, zulk een stap haast zoude berouwen. De tijd misschien zal iets dergelijks baren. Maar wij mogen, dankt mij, niet vooruitloopen. Wij mogen geene afscheiding, hoe veel verlokkends daar ook soms in is, te weeg brengen, en liever blijven sukkelen, zoo het niet anders zijn kan, dan ons zelve te willen genezen door een voorbarigen *c o u p*.

Het tweede geval heeft ook zijne *désavantages*. En wel allereerst dat langs dien weg aan geene gemeenschappelijke werkzaamheid op den duur te denken valt. Wij zagen het reeds met het Adres. Ik geloof met u, dat langduriger overleg tusschen de Haagsche en Amsterdamsche broeders nog wel een Adres had kunnen voortbrengen, dat wij allen geteekend hadden. Maar ik geloof evenzeer dat wij het daarmede toch niet verder dan een gemeenschappelijk protest en belijdenis zouden hebben gebracht. Op hetgeen wij van de Synode eigenlijk gedaan wilden hebben, zouden wij het moeielijk eens geworden zijn. De overtuiging, dat de handhaving der formulieren geen middel van herstel in de gegevene omstandigheden kan zijn, was en blijft bij mij te sterk gevestigd, om met oprechtheid dien eisch te doen. — Het is dus misschien eene bestiering van Boven geweest, dat onze lieve Haagsche broeders, zonder dat nader gemeen overleg, dat wij wederzijds begeerden, maar zijn voort-

gegaan met de zaak die hun op het hart lag, en waarvan de uitnemende vrucht geweest is dat Adres, met hetwelk ik mij even innig vereenigd gevoel, als getuigenis en belijdenis der Christelijke Hervormde waarheid, als ik er gewetenshalve van moet verschillen op het meermalen besproken hoofdpunt. En nu, waarde vriend en broeder! daar gij mij zoo broederlijk uitlokt om te spreken, zoo doe ik dat niet slechts met de betaamende vrijmoedigheid, maar, om der duidelijkheidswille, zelfs met zekere stoutheid, die gij op rekening van de kracht mijner overtuiging, en toch wel niet van het gewicht dat ik aan mijn personeel denkbeeld hecht, zult stellen.

Ik geloof en résultat dat het thands de tijd is voor de vrienden der goede zaak in de bestaande kerk, om zoo veel mogelijk met elkander in gemeenschap van gebed en overleg te blijven, en zoo min mogelijk bij wege van vereeniging of coalitie te spreken of te schrijven. Vereenigingen, als ik reeds opmerkte, zijn goed, zoodra iets met gemeenschappelijke pogingen op te richten of uit te werken is; en dan nog, zooals b.v. de *Société pour les intérêts du protestantisme* in Frankrijk, niet zonder groote gevaren. Maar zoo lang er geen meerdere wezenlijke eenheid is onder de welgezinden, of ook geen positief, zeer bestemd en Gode behagelijk plan, dat tot wederopbouwning leidt, bestaat, ben ik voor mij van gevoelen dat de meest ruime individualiteit nog de beste waarborgen van leven en genezing oplevert. Daar mag, daar moet, ook tusschen die des Heeren zijn, opscherping zijn, door nuances in de begrippen. Het gemeenschappelijk onveranderlijk fundament zal des te sterker uitkomen en zich doen gelden. En de Heere op zijnen tijd en naar zijnen raad, zal ook het overige doen komen. — Dat gij, waarde Vriend! tegen het Besluit der Synode weder eens de pen opvatte, zoude ik zeer wenschelijk achten. Na het vereenigd getuigenis dat van uw zevental is uitgegaan, heeft het iets voegzaams en krachtigs, dat ook de individuele stem van een en ander onder u gehoord worde. In

dat opzicht mede, kwam na het boekje van Capadose ook dat van Elout ¹⁾, recht te pas, dunkt mij. — Op het punt van individueele belijdenis of manifestatie van godsdienstige overtuigingen is inderdaad het laatst uitgekomen werk van Vinet hoogst belangrijk. Wij mogen het al en principe op meer dan één punt niet met hem eens zijn, — in den gegeven stand der zaken, zoo kerkelijk als staatkundig, geloof ik toch dat het vroeg of laat tot zulk eene ruime vrijheid moet komen, als hij daar uiteenzet. — In onze kerk in het bijzonder is de krankte niet meer te heelen dan door het doorwerken der ziekte zelve. Wij hebben lucht en ruimte noodig tot een gewenscht herstel. En vooral moet onze kerkelijke toestand sedert 1816 niet gelijk gesteld worden met dien van 1618. Toen was de Gereformeerde kerk eigenlijk van harte gezond. Het kwam er slechts op aan, het gedeelte dat sterven ging te versterken of af te snijden. Thands zijn, numeriek zoowel als intrinsiek beschouwd, de edele deelen zelve van het lichaam aangetast. De crisis zal dus wel van een anderen aart zijn moeten, maar ook, bedrieg ik mij niet, nog vrij wat dieper resultaten hebben, dan de kamp der 17de eeuw, die in allen gevalle van een zooveel minder geestelijke natuur was dan de hervormingstijd der 16de. — Doch wij willen ons in het kort bestek van een brief hierin niet al te zeer verdiepen. — Hoe gaarne besprak ik niet eens mondeling deze dingen met u.

De oprichting van een wetenschappelijk Tijdschrift in Groningen kan goed zijn; maar daar is veel toe noodig. De Groningsche richting is met Deutsche wapenen zeer wel te bestrijden, maar wij moeten eene Nederlandsche gereformeerde en toch geheel nieuwe Theologie (nieuw in den meermalen bepaalden zin opgevat) voor deze tijden hebben. Eenige lijnen daartoe strekkende, trachtte ik zoo in de Stemmen, als laatstelijk in de Voorlezingen en Aanteekeningen aan te geven.

1) Brief aan Dr. Rutgers van der Loeff.

¹⁾ Heb dank voor uwe belangstelling. Wij zijn over het geheel door Gods groote goedheid, vrij redelijk wel met onze zwakke of liever zenuwachtige gestellen. Met genoeg waren wij een en andermaal op een dagje in de omstreken van Haarlem, eens onder het gehoor van Beets (die een dierbare preëk had over den verloren zoon) later te Bloemendaal bij de lieve vrienden de Clercq. Mijne collegiën loopen voor een enkel gedeelte des zomers altijd door; — die met mijne vier jongelui hoop ik morgen, bij welzijn te hervatten, altijd genoegelijk is mij deze bezigheid; maar deze laatste soort van werkzaamheid schijnt zich nog niet zeer uit te breiden. Daarentegen werd ik zeer aangezocht voor een wintercollegie, in den trant van dat tegen Strauss; en ik zie daar met des Heeren hulp en zegen, wel eenige kans toe.

Zoo onverwacht als ongewenscht was mij l.l. Donderdag-avond door eene dier wendingen, welke men meer waarneemt bij het stemmen in vergaderingen, de op mij gevallen keuze voor het Praesidium der klasse gedurende het volgende instituutjaar. Om nog eene andere reden, dan mijne geringe bekwaamheid tot het leiden van eene vergadering, was mij die keuze eerder onaangenaam op dat oogenblik. Ik zocht mij dan ook nog te excuseeren, maar het kon, het mocht misschien ook niet. Nu, lieve vriend! als het zoo ver is, help mij en de klasse veel door uwe medewerking en tegenwoordigheid. Welk een brief! het is om u bijna berouw te doen krijgen van de uitlokking. Schrijf mij toch ook eens spoedig weder. — Groet uwe lieve Echtgenooten van de mijne en van mij.

1) Het volgende schijnt een Postscriptum, bij de ontvangst van mijn brief.

L.

3 Sept 1842.

Waarde Vriend en Broeder! Heb veel dank voor uwe aangename letteren ten geleide van uw zoo welkom tweede Deel van het Handboek. Ook mijne jongelieden waren naar de verschijning zeer verlángend. Wij moesten het tot ons leedwezen missen bij de behandeling van het Tijdvak, dat ik in mijne lessen reeds ingetreden ben. Nu komt het voor eene fiksche repetitie uitnemend te stade. Vind ik hier en daar bij de lezing à tête reposée iets op te merken, ik deel het u gaarne mede. Voor het oogenblik heb ik enkel den dank voor de schenking en voor het geschenk.

Ontvang dien ook voor uwe ruime en belangstellende bevordering van de uitgave bij Suringar.¹⁾ Ik heb mijnen lieven vrienden wel vele verplichting bij dezen arbeid voor hunne belangstelling, omdat zij mij, zoo mogelijk nog meer hart geeft voor een werk, hetwelk tot hoofddoel heeft in hunne als in mijne beschouwing een gedenkteeken te zijn van Bilderdijk als CHRISTEN DICHTER. God ondersteune en leide mij, bid ik, in het gevoel mijner zwakheid en onbekwaamheid, in het stellen ook der Inleiding, waarin ik zoo gaarne mijn onvergetelijken Leermeester in zijne vorming als ZOODANIG wenschte voor te stellen. De Commentarie, als gij weet, ligt zoowel als de u bekende Eerste Verhandeling gereed. Bovendien is er nog veel bouwstof, waaruit bij eene noodige omwerking voor de twee of drie laatste verhandelingen eene keuze moet gedaan worden. Ik verlang dus zeer gezet aan het werk te gaan.

Over het voorstel eener broederlijke Conferentie, dat Elout dezer dagen aan Koenen, Capadose mij deed, antwoord ik

1) De Ondergang der Eerste Wereld.

heden nog aan laatstgemelden onzen lieven vriend uitvoeriger, en door hem dus aan u allen. Ik voel mij bij oogenblikken wel der woorden en gedachten vol, om in het midden van een broederkring eens uit te storten! Want dagelijks komen mij nieuwe verschijnselen voor, die mij omtrent mijn personeel standpunt althands nader licht geven. Doch tegen eene Conferentie op een zoo breede schaal aangelegd, heb ik zwaarigheid.

Eergisteren is in de klasse besloten onze openbare zitting dit jaar te houden 1°. December en U te noodigen de voordracht in proza, Bogaers die in poëzy op zich te nemen. Gij ontvangt eerstdaags de officiële uitnoodiging, en zult dan toch vooral niet weigeren, niet waar? ¹⁾ Dat zou de klasse, maar vooral uwe bijzondere vrienden en hoogachters alhier, eene teleurstelling zijn, meer dan ik u hier uitdrukken mag. Wees hartelijk met uwe waarde vrouw gegroet. En geloof mij innig, broederlijk, de uwe in Christus.

LI.

* * De dagteekening onzeker.

Waarde Vriend en Broeder! Wij zijn beide ongesteld geweest en mogen elkander nu, zoo ik hoop, van wederzijde met een voortgaande convalescentie geluk wenschen. Ik heb met de mijnen groote dankstof bij deze krankte in huis gehad. De beide lieve kinderen zijn elk op hun trap van herstel naar wensch en daarboven.

1) Op 1 Dec. 1842 werd aan de uitnoodiging beantwoord door de Redevoering over WILLEM I, gelijk hij uit zijne briefwisseling gekend wordt. Die, in de schatting zijner geloofsgenooten, eene uitstekende plaats in de rij, niet der veldheeren en staatslieden alleen, maar ook der geloofshelden en der martelaren bekleedt.

Gij, lieve vrienden! hebt nu plan op een uitstap buiten's lands. Het zij u tot bevestiging van genezing en verkwikking voor lichaam en ziel.

Ik bleef u, bij het wekelijksch, ja dagelijksch voornemen van te schrijven, evenwel een schuldenaar. Over enkele punten van het Adres verlangde ik u nog mijne meening te zeggen. Men kan zich deswege ook onder vrienden en teeder verbonden broeders als wij zijn, niet te expliciet verklaren; en dat te meer, daar er mogelijkheid bestaat dat ik mij eerlang in het openbaar over de vragen zal moeten uiten. Ik ben althands in gedurige overdenking deswege. Tot hier toe kon het niet. Mijn O. T. collegie, dat gister avond besloten werd, nam mij geheel in. Ik hoop het, zoo God wil, uit te geven. Daar ik veel en nog al in orde geschreven heb, zal de redactie voor de uitgave niet moeilijk zijn.

Intusschen ben ik onzen Capadose op een bepaalde vraag in zijn laatst ontvangen brief een stellig antwoord schuldig. Ik hoop het hem tijdig genoeg te doen geworden, dat het ook door u en de overige broeders adressanten, wie het mede aangaat, kan worden gelezen. Het werke, onder Gods zegen, mede tot onderlinge opscherping in de waarheid en in de liefde. Zijn wij niet allen leden onder één Hoofd. Verscheidenheid is geen verwijdering, maar mag en moet onbewimpeld uitkomen. Dan staan wij zuiver voor God en menschen, vriend en vijand. Houden wij goeden moed.

Verdrukt en juichend, of voortgaande en overwinnende; — onze God zal zich in en aan en door ons verheerlijken. Wat gaf ik niet, om eens een avond met u over honderde van punten (of al was het er slechts één) ruim en onbekrompen in tijd, te spreken. Alles op Gods tijd. Groet uwe lieve echtgenoot, ook van de mijne zeer bijzonder. Kan het zijn, geef mij nog vóór uw vertrek een teeken van uw welstand. Wees gegroet in den Heer.

1843.

LII.

* * Den 8^{en} Februarij gaf ik aan da Costa van de aanstaande uitgaaf van een nader Adres (ditmaal niet aan de Synode) berigt. Den 15^{den} zond ik hem het geschrift.

Februarij 1843.

Waarde Vriend en Broeder! Met bijzonder genoegen verneem ik hetgeen gij mij vertrouwelijk wegens een nader adres aan de Synode mededeelt. Verlangend zie ik dit stuk te ontmoet, dat inderdaad ook mij uit UEd. standpunt onmisbaar, en buitendien in alle opzichten voor de goede zaak wenschelijk schijnt.

Mijn tijd blijft steeds vrij bezet, zoodat ik over het een en ander, dat ik zoo gaarne ten uitvoer bracht, vooreerst weinig opening zie. De Vrijdag-avond blijft voorspoedig voortgaan. De belangstelling vermindert niet, en de Heer laat het mij ook niet aan opwekking ontbreken. De stof is onuitputtelijk. Ik heb thans de beschouwing der Bijbelsche origines, vooral zoo als die in Genesis geboekt zijn, met eene uitvoerige beschouwing van Israëls geschiedenis en bestemming ten einde gebracht.

Nu is eene voorstelling van Bijbelsche personen meer of min groepswijze aan de beurt. Heden avond heb ik de Patriarchen, immers om te beginnen.

Van Suringar vernam ik sedert 6 December ll. niets naders.

Ik zeide u, zoo ik mij wel herinner, dat hij het plan nog niet geheel heeft opgegeven. Ik hoor ook nog wel van belangstelling in de uitvoering hier en daar; onder anderen was dezer dagen de oude heer van Hall bij mij, die er bijzonder mede scheen ingenomen. Ik wacht ZEd. met eenige weinige vrienden dezer dagen, om hun eens de verhandeling over het geheel des ontworpen Heldendichts (gij kent die) mede te deelen.

Het deed mij leed den Koning niet gezien te hebben. Doch het was de weg niet alzoó bij den Heer, immers de tijd niet, en ik kon er in berusten. Sedert vernam ik van dien kant niets naders. Ons hart en ons gebed blijft voor hem tot den Heer.

LIII.

* * Aan de Hervormde gemeente in Nederland. — Hoofdzaak en wezen naar den geest van de opstellers en van de Ned. Hervormde Kerk; deze toelichting eener in haar algemeenheid nietsbeduidende zinsneê (zie p. 112) gaf de Synode niet. — Nu werd het woord regtstreeks aan geloofsgenooten gerigt.

27 Febr. 1843.

Waarde Vriend en Broeder! Capadose zal u en de overige vrienden onderteekenaars van het Adres aan de Gemeente, wel voorloopig mijnen dank hebben overgebracht voor dit voortreffelijk stuk, hetwelk mij bij de lezing tot opwekking en bijzonderen zegen was, en ook daar waar ik het niet ééns kon zijn, hetzij met de zaak of met eene of andere voorstelling of uitdrukking, altijd tot ongemeene nuttigheid. Gij verlangt lieve vriend! in bijzonderheden mijn gevoelen, — ik wilde meer dan eens reeds mij daartoe zetten, doch zie er eigenlijk tegen op, of om liever te zeggen, zie ik weinig kans om dit naar eisch te volbrengen in het bestek

van een brief, waarbij men zoo telkens gevoelt, dat de uitdrukking die men bezigt, eene breedere uitlegging behoeft om niet kwalijk verstaan te worden, en het verschil van opinie, waar het bestaat, niet meer in te wikkelen, dan noodig of vooral wenschelijk is. — Veel liever sprak ik eens met u, of ook in uwen belangrijken broederkring, een halven dag of avond bij monde en uitvoerig over de onderscheidene hoofdpunten van het veelbeduidend stuk, door u in het licht gegeven. Ik zoude dan ook beter kans zien om u van mijne zijde mijne denkbeelden geregeld en in hun samenhang te laten beoordeelen. Wij zouden elkander dan ook veel gemakkelijker over nevenpunten, of hetgeen bepaaldelijk tot de wijze van uitdrukken behoort, verstaan. Doch dit kan nu vooreerst niet wel, zoo het schijnt. Ik mag dus niet geheel in gebreke blijven om u schriftelijk het een en ander mede te deelen, waaromtrent het goed kan zijn dat van wederzijde het standpunt tusschen ons wel bepaald en gekend worde.

Alles wat in uw Adres tegen de Groninger leer gezegd is, stem ik van harte toe, ja onderschrijve ik geheel. Gij hebt die richting, zoo ver dit met de pen doenlijk is, verplet, naar mijn gevoelen. In de wijze, waarop Gij, waarde broeders! verder te werk wilt gaan, begint ons verschil; ja, daaromtrent zie ik, meer en meer, dat wij geheel en volstrekt van systeem verschillen. Naar mijne overtuiging, is in het uwe niet genoeg gelet op de onderscheiding der tijden. Gij beschouwt, dunkt mij, de kerk van onze dagen niet genoeg als in geheel verschillenden toestand verkeerende met die zelfde kerk in 1618 en 1619. Toen was de pas Hervormde kerk krachtig en stevig, en had òf de meerderheid òf althands de kern van leeraren en leden aan de zijde der bestredene waarheden. De afzetting van de afdwalende partij was dus te dier tijde mogelijk en lag zelfs in den gang der zaak, zoo als die toen zoowel in kerkelijke als staatkundige betrekking stond. Sedert is er in geheel de Christelijke wereld geheel iets anders gebeurd: de krankheid is niet plaatselijk ge-

bleven, maar heeft geheel het lichaam, geheel het gestel aangetast. Ook in onze Nederlandsche Gereformeerde kerken is dit het geval geweest. Het is nu met geene bloote afsnijding te redden, maar òf de ziekte zal, door de genadige tusschenkomst van den Oppersten Medicijnmeester, tot crisis en genezing rijpen, òf zij zal de Kerk, als uiterlijk bestaand genootschap, den dood doen. In het tweede geval, zou separatie van de gezonde leden de weg zijn, in het eerste stoort men den loop der plaats hebbende werking geheel, door afsnijding of uitwerping. Ik heb daaromtrent niets te voegen bij de tegenwerpingen, die gij zelve, lieve vrienden, tegen de verwijdering der hoofdleeraren aanvoert, bladz. 101 en 102; tegenwerpingen, die ik door het dilemma, dat daarop teruggevoerd wordt, niet opgelost acht. Met de eer van den Zaligmaker, met het aanwezen der Kerk is het toch wel degelijk bestaanbaar, dat wij — in plaats van af of uit te zetten, — getuigen, prediken, spreken, ons vereenigen, de middelen, die tot wederlegging en beschaming of openbaarmaking der valsche leer bij de hand zijn, gebruiken, gelijk gij zelve met zoo veel succès en zegen ook doet. — Neen! ik voor mij kom er gaarne voor uit bij vriend en vijand: hetgeen in de tegenwoordige omstandigheden helpen kan, is geen uitzetting eener dwalende meerderheid, door eene (bovendien in zich zelve verdeelde, hoe ook anders in de hoofdwaarheid gegronde) minderheid; — maar een krachtig gebruik van de middelen, die ook die minderheid ten dienste staan.

Laat, zoo lang de Heere het duldt, de dwaling zich trachten te handhaven op onze leerstoelen, — indien slechts de waarheid van hare zijde eene stem kan doen hooren, — indien ook zij behoorlijk aan Akademiën en in de kerken vertegenwoordigd wordt, dan is er, met Gods zegen, meer gedaan dan of alle rechtzinnige leden en leeraren in den weg van het strikte recht, de menigte van Groningsche en andere dwaalleeraren in massa konden aanklagen en uitdrijven: hetgeen toch, menschelijker wijze, in onze dagen eene onmogelijkheid is.

Ik zie bovendien in dagen van algemeenen afval (gesteld dat die afval onherroepelijk en ongeneeslijk blijkt te zijn!) in Gods woord geenszins dergelijke uitdrijving der vijanden geboden, maar juist omgekeerd uitgang, afscheiding van de zijde der getrouwen. Ik zoude dan, gelijk ik meermalen te kennen gaf, voor eene royale en volstrekke separatie zijn. Maar zoo lang dat karakter van afval nog niet onloochenbaar dáár is, en wij in de bestaande kerk kunnen blijven, zie ik evenwel in een juridische behandeling der kranke gesteldheid geen heil, maar wel in een medische. Hier zoo, ergens komt het mij voor, dat de parabël, Matth. XIII: 30, hare kenlijke toepassing heeft. Wat dan te doen van onze zijde? Ik herhaal het, zoo veel God het ons geeft, de stem der waarheid te doen hooren, de kracht der waarheid te bevorderen, de leugen te ontdekken, tegen te spreken, te wederleggen, — bij Kerk en Regeering eene behoorlijke vertegenwoordiging ook van rechtzinnige gezindheid te vorderen, enz. enz. Wij zijn, dunkt mij, gekomen tot een toestand, als die van Israël ten tijde van Elia. Waar schier het gantsche volk van de dwaalleer doordrongen is, waar bijna geheel de kerk in een toestand van krankte verkeert, daar roept de Propheet niet onmiddellijk de wet en Mozes tegen de Baäldienst uit, maar hij daagt den Baäl uit, hij laat hem vrij uitspreken, en alle zijne kunsten verrichten, om daartegen op zijne beurt alleen het altaar van Israëls waren God op te bouwen, en zijnen naam aan te roepen. Dáár is de kracht. En die God, die door vuur antwoordde, zal ook hier getuigenis geven uit den hemel, en, hetzij door triumf of door een Hem gevallen verdrukking, zijne waarheid doen kenbaar worden. Ik kan niet anders dan de zaak alzoo zien en uitspreken. Thands moet ik besluiten. Kan het u of de broeders van uwen belangrijken kring aangenaam, kan het tot wederzijdsche opscherping of opbouwning zijn, dan kom ik gaarne ook nog op andere punten van de brochure terug. Formulieren, wetenschap, Roomsche kerk, Synode enz. Hoe dit zij, nogmaals dank voor het heer-

lijke getuigenis, dat mij als zoodanig even waard en dierbaar blijft, al verschil ik omtrent de voorgestelde maatregelen, en op bijkomstige punten. De Heere zij en blijve in uw en ons midden. Hij leve in onze harten en in onze belijdenis met woord en wandel. Hij zij ons het Leven en de kracht zelve in en tot alles. Weest te zamen en elk afzonderlijk innig gegroet.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 1 Maart 1843.

...Vooral dank voor uwen gewigtigen brief. Maar ik kan niet aannemen dat wij in systema verschillen. Bijna al wat ge schrijft, beaam ik volkomen, en acht het geheel in den geest van het stuk. De gevraagde afzetting der Groninger Hoogleeraren is bij ons eene anomalie, eene exceptie, wegens het *nec plus ultra* der ongerijmdheid; hoogstens zoo ge wilt, eene inconsequentie; maar de zin en strekking van het geheel is juist om te doen hetgeen gij verlangt, met geloofsvertrouwen en in de kracht der waarheid, zonder juridiek aandringen op wet en recht, de dwaling tegen te gaan. Mijne medeondertekenaars, die u hartelijk en broederlijk groeten, recommanderen zich zeer om, volgens uw aanbod, nog meer in bijzonderheden, ook omtrent andere punten, uw gevoelen te kennen; en, wat mij betreft, wees verzekerd dat ik steeds, zoo ver het zonder onbescheidenheid geschieden kan, elk middel, om lange brieven van u uit te lokken te baat nemen zal.

Uw Vriend en Broeder
GR. v. PR.

Aan Mr. I. DA COSTA.

* * De onderlinge zamenspreking dacht ik, kon een afzonderlijk Geschrift overtollig hebben gemaakt.

15 Mei 1843.

Reeds door Capadose wist ik iets van uw voornemen om over de gesteldheid der kerkelijke zaken de pen weder op te vatten.

Altijd tot dus ver zag ik, gij weet het, elk geschrift van uwe hand met verlangen te gemoet, ik ben met u voor de meest-mogelijke publiciteit; ik weet dat verschil van begrippen en openlijke tegenspraak geene wijziging in mijne gevoelens van de hartelijkste vriendschap jegens u te weeg zullen brengen. Alleen zou ik wel gewenscht hebben, dat de verscheidenheid van nuances tusschen degenen, die van dezelfde beginsels uitgaande, naar hetzelfde doel streven, niet had behoeven openbaar gemaakt te worden, eer wij, de Haagsche en de Amsterdamsche broeders, door overleg en gesprek, van de wezenlijkheid van het verschil en van de onmogelijkheid om het weg te nemen ons hadden overtuigd.

Ik moet, en met blijdschap, erkennen dat dergelijke overtuiging bij mij niet bestaat.

Uw Vriend en Broeder
GR. v. PR.

LIV.

* * Toezending der Rekenschap van gevoelens. — Over de gevolgen die ik van een uitgaaf, vooral indien ze plaats had eer de Synode bijeen kwam, te gemoet zag, vergelijk p. 128.

27 Juni 1843.

Waarde Vriend en Broeder! Ik moet kort zijn, hoezeer ik ook wenschte een uitvoeriger woord ten geleide bij het

nevensgaande stukje te voegen. De titel zal u reeds genoegzaam doen voelen uit wat standpunt ik deze mededeeling van overtuiging in het openbaar, wenschte begrepen te zien. Ik hoop vooral dat gij, lieve vriend! noch de overige broeders in den Haag eenige andere tegenspraak hierin zult vinden dan die, bij hartelijke vereeniging in zucht en liefde voor dezelfde zaak, ten aanzien der middelen tusschen vrienden en broeders, om der oprechtheid wille, mogelijk is en niet verborgen worden mag. Zoo immer, dan heb ik gesproken, omdat ik niet anders kon of mocht.

Sedert jaren in opinie verschillend van degenen onder ons, die op hoedanige wijze dan ook, iets wachten voor de Kerk van een handhaving der Formulieren, ben ik thans in dit mijn gevoelen zoodanig bevestigd geworden, dat ik het als uitroepen moet:

Blijft toch, geliefde vrienden! bij het eenig noodige en door u zelve zoo gelukkig en gezegend gebruikte wapen. Alle andere wapenrusting in dezen strijd zou belemmeren en niet baten.

Verlangend zie ik uw gevoelen en oordeel over deze brochure te gemoet. Mag ik mij in de eerste 14 dagen van Juli met eenige rescriptie vleien, zoo adresseert gij mij best gedurende dien tijd te Heemstede. Het is ons door onzen medicus stellig voorgeschreven geworden, voor eenen korten tijd eenige ontspanning en verfrissching te zoeken in de buitenlucht.... Dan wacht mij weder vrij wat arbeid, waarbij eenige spoed is. Ik had het deze laatste weken op nieuw volhandig genoeg.

Heb nog dank voor uwen lieven brief van 15 Mei daags vóór uw vertrek. Sedert vernam ik beurteling door de Clercq en door Capadose enz., het goede, dat gij met uwe waardste echtgenootte mocht zien en genieten op uw uitstap.¹⁾

Treffend zal UEd. bij de terugkomst de tijding van het heengaan uwer hooggeschatte vriendin mevrouw Uittenbogaardt geweest zijn. Wij hadden heden daarentegen een aangenaam blijk van de vorderende oprichting onzer lieve zuster, mevrouw van Hall.

1) Een uitstapje naar België.

Weest, als altoos, onverdeeld van mij en mijne beste vrouw gegroet in onzen Heer.

Aan Mr. I. DA COSTA.

* * In de meening van da Costa lag m. i. feitelijke ontbinding van de Nederlandsche Hervormde Kerk. — Ook tot zijn hartzeer werd het, op dat tijdstip in het licht gekomen geschrift een redmiddel voor de Synode, terwijl een stortvloed van verontwaardiging, in proza en poezy, tegen het zevental kettermeesters losbrak.

9 Julij 1843.

Waarde Vriend en Broeder! Wilde ik, naar aanleiding van uwe brochure, u ook rekenschap geven van mijn gevoelens, dan zou ik daardoor voorzeker buiten de perken der bescheidene briefwisseling gaan. Ik wacht hiermede liever tot dat ik weder eens het groote genoegen zal hebben u te ontmoeten. Een enkel woord slechts. Vooreerst om u te bedanken, niet voor de toezending alleen, maar ook voor de vele belangrijke opmerkingen en wenken in weinige bladzijden zamengedrongen. Ten anderen, om u vrijmoedig te zeggen, wat ge reeds wist, dat er in onze gevoelens omtrent de beschouwing der Formulieren eenig yerscil is. Mij beroepende op de herlezing van hetgeen hierover in onze beide adressen gezegd is, zou ik u bijkans durven vragen of ge u dit onderscheid niet te groot en onze denkbeelden eenigermate op een lijn met die, bijv. van den Ouden, van der Feen c. s. gesteld hebt. Onderscheid voorzeker is er, en, hoe geneigd ik ben om mij bij uwe meening te voegen, hoe zonderling het mij voorkomt het met u niet eens te zijn, ik zou het opvolgen van uw systema houden voor eene feitelijke ontbinding van de Kerk.

Het wetenschappelijk bestrijden der dwaling, met Gods Woord alleen in de hand, is wenschelijk, is plichtmatig voor elk die er de gave toe heeft; maar ik zie niet wat ons vrijheid geeft om